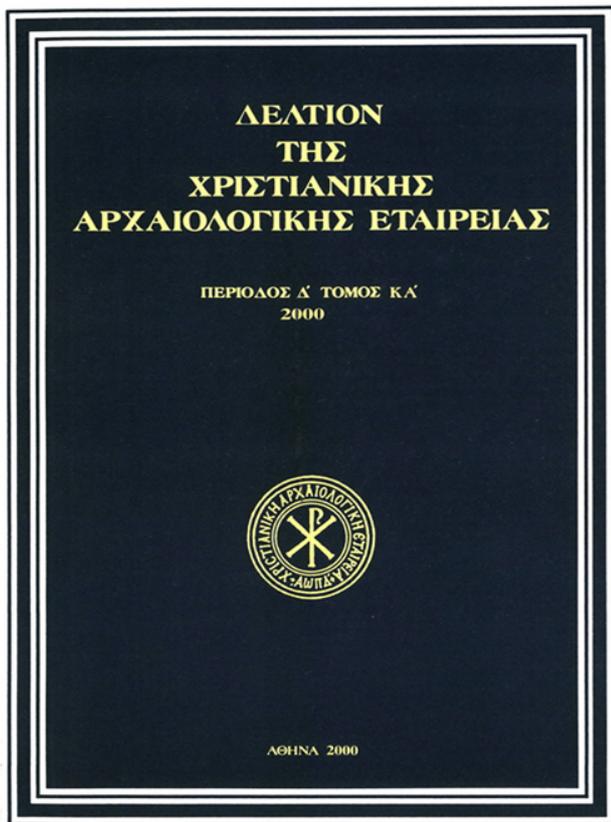

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

doi: [10.12681/dchae.555](https://doi.org/10.12681/dchae.555)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΤΣΑΝΗ Α. (2011). Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 93-122. <https://doi.org/10.12681/dchae.555>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο
αιώνα

Αγγελική ΜΗΤΣΑΝΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 93-122

ΑΘΗΝΑ 2000

Η ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 13ο ΑΙΩΝΑ*

Στη Βαγγελίτσα

Τα νησιά των Κυκλάδων την εποχή που θα μας απασχολήσει βρίσκονταν κάτω από την επικυριαρχία των Βενετών¹. Οι βενετοί έμποροι που είχαν αρκετά νωρίτερα καταφέρει να διεισδύσουν στο Αιγαίο², τώρα, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, αποκτούν και εδάφη³. Πρωταγωνιστής των επιχειρήσεων στο Αιγαίο στις αρχές του 13ου αιώνα (1204/5) είναι ο Marco Sanudo⁴, ο οποίος καταλαμβάνει σχετικά εύκολα, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων και ιδρύει το

δουκάτο του Αρχιπελάγους⁵ με έδρα τη Νάξο, ενώ άλλοι βενετοί ευγενείς μοιράζονται τα υπόλοιπα νησιά⁶. Κατά τον πρώτο αυτό αιώνα της βενετικής επικυριαρχίας οι Κυκλάδες παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα καλλιτεχνική παραγωγή. Αξίζει να διατυπωθούν δύο παρατηρήσεις σε σχέση με την τοπική και χρονική κατανομή των μνημείων. Είναι εντυπωσιακός ο αριθμός των ναών που κτίζονται και κυρίως διακοσμούνται στη Νάξο το 13ο αιώνα, σε σύγκριση μάλιστα με τα ελάχιστα μνημεία των υπόλοιπων Κυκλάδων. Επίσης, εντυπωσιακή

* Πρόκειται για τη δημοσίευση εισήγησης με τον ίδιο τίτλο στο *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 44. Ευχαριστώ το Δ.Σ. της ΧΑΕ για την πρόσκληση αυτή. Τις καθ. κ.κ. Σόνια Καλοπίση και Μαίρη Παναγιωτίδη, καθώς και τη φίλη Γκέλη Κατσιώτη, ευχαριστώ ιδιαίτερω για την ποικιλότροπη βοήθειά τους. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους συναδέλφους αρχαιολόγους της 2ης ΕΒΑ, αλλά και στους φύλακες της Νάξου που, πρώτοι αυτοί, μου έδειξαν τα μνημεία.

1. S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νάπολη 1966, σ. 36-43. W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908, επανέκδοση Cambridge 1964, μτφρ. Σπ. Π. Λάμπρου, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα χ.χρ., σ. 67-68, 332-388. Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge, Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe) siècles*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 193, Ρώμη 1959, σ. 74-88, 144-155 (στο εξής: *La Romanie vénitienne au moyen âge*). B.J. Slot, *Archipelagus turbatus, Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Leiden 1982, σ. 35-72. E. Forbes-Boyd, *Aegean Quest, A Search for Venetian Greece, 1204-1500*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1995, μτφρ. Γ. Κουσουνέλος, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Αθήνα 1998, σ. 249-253, 390-391 (στο εξής: *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*).

2. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, σ. 40-49. Για τις συνθήκες στα νησιά του Αιγαίου πριν από το 1204, βλ. E. Malamut, Les

îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204, *Byzantion* 52 (1982), σ. 310-350.

3. Χ. Γάσπαρης, *Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή, Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά τεκμήρια, Venetiae quasi alterum Byzantium*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σ. 81 κ.ε. Ο ίδιος, *Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στην Ανατολή, ό.π.*, σ. 119-139.

4. J.K. Fotheringham, *Marco Sanudo, Conqueror of the Archipelago*, Οξφόρδη 1915, σ. 56-80, 105-108. Στις σελίδες αυτές μεταφράζονται και τα σχετικά με την κατάκτηση του Αιγαίου χωρία, που αναφέρονται από τους βενετούς χρονικογράφους, το δόγη Andrea Dandolo (1309-1354) και τον Daniele Barbaro (1511-1570).

5. Chr. Maltezos, *De la mer Égée à l'Archipel: quelques remarques sur l'histoire insulaire égéenne, Ενψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, Παρίσι 1998, σ. 459-467.

6. Γύρω στο 1212 υπήρχαν έξι βενετσιάνικες οικογένειες που κυβερνούσαν τα νησιά του Αρχιπελάγους. Ο Marco Sanudo (†1227), δούκας του Αρχιπελάγους με έδρα τη Νάξο, κατείχε επίσης τα νησιά Πάρο, Μήλο, Σίφνο, Κύθνο, Ίο, Αμοργό, Κίμωλο, Σίκινο και Φολέγανδρο. Ο Marino Dandolo πήρε την Άνδρο· οι αδελφοί Ghisi πήραν τα νησιά Τήνο, Μύκονο, Σκύρο, Σκόπελο, Σέριφο και Κέα· ο Jacopo Barozzi τη Θήρα· ο Leonardo Foscolo την Ανάφη· ο Marco Venier τα Κύθηρα και ο Jacopo Viaro τα Αντικύθηρα. Βλ. K. Hopf, *Veneto-byzantinische Analekten*, Βιέννη 1859. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «assises de Romanie», sources, application et diffusion*, Παρίσι-Χάγη 1971, σ. 271-293. C. και K. Frazee, *The Island Princes of Greece, The Dukes of the Archipelago*, Amsterdam 1988.

είναι η αύξηση των τοιχογραφημένων συνόλων κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα στην ίδια τη Νάξο, αλλά και η παρουσία τοιχογραφιών για πρώτη φορά σε εκκλησίες στα άλλα Κυκλαδονήσια.

Το φαινόμενο μπορεί να ερμηνευθεί αφ' ενός από την οικονομική ευχέρεια των κατοίκων της Νάξου, η οποία οφείλεται στην ανθούσα γεωργική παραγωγή που παρέμεινε ως επί το πλείστον στα χέρια των Ελλήνων⁷ στο μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων με τις μικρές εύφορες κοιλάδες και τις φυσικές πηγές. Αφ' ετέρου ερμηνεύεται από την εστίαση του κύριου ενδιαφέροντος των Λατίνων στον έλεγχο του εμπορίου, των θαλάσσιων οδών⁸ και στην εξαγωγή της σμύριδας από τη Νάξο⁹, αλλά και από τη σχετική αδιαφορία των Βενετών για τα θρησκευτικά θέματα. Παράλληλα, οι διαφορετικές οικονομικές συνθήκες και τα ανάλογα δημογραφικά προβλήματα στα άλλα νησιά των Κυκλάδων¹⁰ με το βραχώδες έδαφος, την έλλειψη φυσικών πηγών και τις δυσκολίες των επικοινωνιών εξαιτίας δυσμενών καιρικών συνθηκών, αντικατοπτρίζονται στο μικρό αριθμό μνημείων που έχουν διασωθεί από την ίδια εποχή. Μετά την ανακατάληψη μάλιστα της Κωνσταντινούπολης το 1261

από τους Βυζαντινούς πνέει για τους ορθοδόξους ένας νέος αέρας δημιουργίας, που ενισχύεται από τους ίδιους τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες, τον Μιχαήλ Η' (1261-1282)¹¹ και ιδιαίτερος τον Ανδρόνικο Β' (1282-1328)¹², όταν στη Νάξο δούκας του Αρχιεπελάγου ήταν ο Marco Sanudo Β' (1262-1303)¹³. Οι Βενετοί, που έχουν να αντιμετωπίσουν το βυζαντινό στόλο υπό τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό¹⁴, να προστατεύσουν τις κτήσεις τους από τους πειρατές¹⁵ και μάλιστα από τον ομοεθνή τους Λικάριο που ετέθη στην υπηρεσία του βυζαντινού αυτοκράτορα¹⁶, να διατηρήσουν τον έλεγχο του εμπορίου στο Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα και να αντιμετωπίσουν τους ανταγωνιστές τους Γενουάτες¹⁷, φαίνεται πως καταβάλλουν προσπάθειες για την εξομάλυνση των σχέσεών τους με την Κωνσταντινούπολη, όπως μαρτυρείται από την υπογραφή ανάλογων συνθηκών το 1265, το 1268, το 1277, το 1294¹⁸, αλλά και με τους έλληνες κατοίκους των κτήσεών τους. Μέσα σε αυτό το σχετικά ανεκτικό περιβάλλον από πλευράς βενετών κατακτητών, οι Έλληνες των Κυκλάδων, λαμβάνοντας συγχρόνως ένα ενθαρρυντικό μήνυμα από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, εκδηλώνουν ιδιαίτερη δραστηριότητα

7. A.E. Kasdagli, Peasant and Lord in Fifteenth Century Naxos, *ByzForsch* 11 (1987), σ. 347-355. Lock, *Οι Φράγχοι στο Αιγαίο*, σ. 390.

8. Lock, *Οι Φράγχοι στο Αιγαίο*, σ. 414-419.

9. Για τους Βενετούς η Νάξος ήταν η σημαντικότερη πηγή σμύριδας, η οποία εισήλθε στην ιταλική βενετσιάνικη διάλεκτο ως «smeriglio» το 13ο αιώνα. Βλ. Η. και R. Kahane, Byzantium's Impact on the West: The Linguistic Evidence, *Illinois Classical Studies* 6 (1981), σ. 389-415, ιδιαιτ. 401.

10. A. Luttrell, The Latins and Life in the Smaller Aegean Islands, 1204-1453, *Mediterranean Historical Review* 4 (1989), σ. 146-157, ανατύπωση στο *The Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204* (επιμ. Β. Arbel, Β. Hamilton, D. Jacoby), Λονδίνο 1989, σ. 146-157 (στο εξής: *Latins and Greeks*). Β. Slot, The Frankish Archipelago, *ByzForsch* 16 (1991), σ. 196-205.

11. G. Rouillard, La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères, *EB* 1 (1943), σ. 73-84. D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge, Mass. 1959 (στο εξής: *Emperor Michael Palaeologus*). A.M. Talbot, The Restauration of Constantinople under Michael VIII, *DOP* 47 (1993), σ. 243-262.

12. A. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass. 1972.

13. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 480. Ιάκ. Ναυπλιώτης-Σαραντηνός, Το δουκάτο της Νάξου και η δυναστεία των Σανουδών, *ΔΕΓΕΕ* 6 (1986), σ. 85-90.

14. Ο πρωτοστράτηγος Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, επικεφαλής του βυζαντινού στόλου που ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1263, κατευθυνόμενος προς την Πελοπόννησο, επιτέθηκε σε τρία μεγάλα νησιά του Αιγαίου, τη Νάξο, την Πάρο και την Κέα, πριν από την τελική επίθεση στην Εύβοια. Βλ. Η. Ahr-

weiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966, σ. 357, 360-369 (στο εξής: *Byzance et la mer*).

15. P. Charanis, Piracy in the Aegean During the Reign of Michael VIII Paleologus, *AIPHOS* 10 (1950), σ. 127-136, ανατύπωση στο *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1973, κεφ. XII. Εντ. Παπαδοπούλου, Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο του 13ου αιώνα, *Δίπτυχα ΣΤ'* (1994-95), σ. 89-107.

16. Ο φράγκος ιππότης Λικάριος, μετά την κατάληψη της Εύβοιας (1276-1277) και αφού τέθηκε στις υπηρεσίες του βυζαντινού αυτοκράτορα, ως επικεφαλής του βυζαντινού στόλου μετά το θάνατο του Φιλανθρωπηνού, ανακατέλαβε τις Σποράδες και τα περισσότερα νησιά του «δουκάτου του Αρχιεπελάγου» με εξαίρεση τη Νάξο και την Άνδρο, τα οποία παρέμειναν υπό βυζαντινή κυριαρχία για μια περίπου εικοσαετία. Βλ. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, σ. 235-237, 295-300. Ε. Βρανόπουλος, Ο ιππότης Λικάριος, *AEM* 7 (1960), σ. 127-133. J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboa während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη 1973, p. 47-50. *PLP*, I, 3, σ. 114, αριθ. 8154. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σ. 367-369.

17. Τέσσερις τουλάχιστον σκληρές αναμετρήσεις καταγράφονται ανάμεσα στους Βενετούς και τους Γενουάτες στο διάστημα από το 1258 έως το 1381 για τον έλεγχο του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας και του Αιγαίου. Βλ. J. Gill, Venice, Geno and Byzantium, *ByzForsch* 10 (1985), σ. 63-67. M. Balard, The Genoese in the Aegean (1204-1566), στο *Latins and Greeks*, σ. 111-128. Lock, *Οι Φράγχοι στο Αιγαίο*, σ. 263-270 και ιδιαιτ. 266.

18. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, σ. 144-155.

με την ανέγερση νέων εκκλησιών και τη διακόσμηση τόσο των νέων όσο και των παλαιών.

Κοινό χαρακτηριστικό, ωστόσο, όλων των μνημείων που οικοδομούνται στις Κυκλάδες αυτή την εποχή είναι η πενιχρότητα των τύπων και των τρόπων¹⁹. Πρόκειται για κτίσματα ταπεινά, μικρών διαστάσεων, τα περισσότερα στον τύπο του καμαροσκέπαστου ναυδρίου. Δεν είναι λίγες επίσης οι περιπτώσεις των διπλών ναών, που προέρχονται συνήθως από προσθήκες σε προϋπάρχοντες, όπως είναι στη Νάξο ο ναός των Αγίων Νικολάου και Γεωργίου στο Λαθρήνο, ο ναός των Αγίων Ιωάννη και Γεωργίου στους Σίφωνες κ.ά. Χαρακτηριστικές είναι πλέον οι ευρείες ημικυκλικές αφίδες, αλλά υπάρχουν και παραδείγματα ναών με δύο κόγχες ιερού, όπως η Θεοσκέπαστη στο Χαλκί της Νάξου. Τα οικοδομήματα αυτά, ακολουθώντας την ντόπια κυκλαδίτικη παράδοση, είναι κτισμένα με απλά

υλικά, δηλαδή με πλακοειδείς πέτρες και πηλό ή με συνδετικό κονίαμα. Ανύπαρκτος είναι ο πλίνθινος διάκοσμος²⁰ και ελάχιστες οι φωτιστικές θυρίδες. Από τα μνημεία του 13ου αιώνα σε όλες τις Κυκλάδες λείπει επίσης ο μαρμάρινος γλυπτός διάκοσμος, όταν δεν χρησιμοποιούνται παλαιότερα γλυπτά σε δεύτερη χρήση. Σε λίγα μνημεία κατασκευάζονται κτιστά τέμπλα ψηλά έως την καμάρα, με τρία ή σπανιότερα με δύο τοξωτά ανοίγματα²¹.

Κατά το 13ο αιώνα διακοσμούνται εκ νέου με τοιχογραφίες²² σχεδόν όλοι οι παλαιότεροι ναοί (βασιλικές, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι και αρκετοί μονόχωροι τρουλαίοι ή σχήματος ελεύθερου σταυρού), καθώς και όσοι οικοδομούνται αυτή την εποχή. Η πληθώρα των μνημείων της Νάξου²³ επιτρέπει περισσότερες εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις και επιβάλλει εκτενέστερη αναφορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα 180 περίπου στρώματα ζωγραφικής που διατηρού-

19. Χ. Μπούρας, Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου, *Το Αιγαίο, επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992 (στο εξής: *Το Αιγαίο*), σ. 129-130. Για την αρχιτεκτονική των μνημείων της Νάξου, βλ. G. Dimitrocallis, *The Byzantine Churches of Naxos*, *AJA* LXXII (1968), σ. 238-286, ανατύπωση στο Γ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαί εις τήν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου*, Α', Αθήνα 1972, σ. 179-190 (στο εξής: *Συμβολαί*). Ο ίδιος, Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Νοτίου Ελλάδος και των νήσων, στο *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, έκδ. Α. Αλπάγκο Νοβέλλο, μτφρ. από το *L'arte bizantina in Grecia*, Αθήνα χ.χρ., σ. 92-142 σποραδικά. A. Ohnesorg, *Byzantinische Vierstützen-Kirchen auf Naxos*, *Koldewey-Gesellschaft, Bericht über die 39. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung vom 15. bis 19. Mai 1996 in Leiden*, σ. 61-69. Γ. Μαστορόπουλος, Οι μονόκλιτοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Νάξου, *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 44.

20. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων και η τρίτη οικοδομική φάση του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία Νάξου, που κοσμούνται με φιαλοστόμα, χρονολογήθηκαν τελευταία στον 11ο-12ο αιώνα, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία Νάξου, *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου (Ανδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991)*, *EEKM* 15 (1995), σ. 282-295, εικ. 26, 27.

21. Παναγία Αριών, Άγιος Στέφανος Μαραθού, Άγιος Γεώργιος Διοτόμου, Αγία Μαρίνα Πετρωνίων, Άγιος Γεώργιος Απειράνθου, όλα στη Νάξο. Βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *Μεσαιωνικά Κυκλάδων*, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, σ. 546, πίν. 686β. Ο ίδιος, Αρχαιολογικοί περίπατοι στη βυζαντινή Νάξο, *EEKM* 13 (1985-90), σ. 16, εικ. 14 (στο εξής: Αρχαιολογικοί περίπατοι). Γ. Μαστορόπουλος, Η Παναγία των Αριών, *Ο Ζας*, τχ. 2 (Οκτ. 1993-Ιαν. 1994), σ. 7-10, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα.

22. Για τη μνημειακή ζωγραφική του 13ου αιώνα γενικότερα στον ελλαδικό χώρο, βλ. Μ. Σωτηρίου, Ή πρόωμος παλαιολόγιος άν-

γέννησις εις τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-65), σ. 257-276 (στο εξής: Η πρόωμος παλαιολόγιος αναγέννησις). Μ. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce*, στο *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopotani* (1965), Βελιγράδι 1967, σ. 59-73. T. Velmans, *Les valeurs affectives dans la peinture murale byzantine au XIIIe siècle et la manière de les représenter*, ό.π., σ. 140-151. S. Dufrenne, *L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle*, ό.π., σ. 35-46. D. Mouriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century*, στο *L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica* (1973), Βελιγράδι 1978, σ. 55-83. V. Djurić, *La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles*, *Πρακτικά του XV Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Αθήνα 1976)*, Αθήνα 1979, σ. 196-246. S. Kalopissi-Verti, *Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo*, *CorsiRav* 31 (1984), σ. 192-197 (στο εξής: Osservazioni iconografiche). η ίδια, *Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo*, ό.π., σ. 244-251 (στο εξής: Tendenze stilistiche). η ίδια, *Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία)*, στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, *ΙΒΕ/ΕΙΕ*, Το Βυζάντιο σήμερα 3, Αθήνα 1999, σ. 63-90.

23. Για μια γενική επισκόπηση των τοιχογραφιών της Νάξου, βλ. G. Dimitrocallis, *Gli affreschi bizantini dell'isola di Nasso*, *FelRav* 43 (1966), σ. 53-72, ανατύπωση στο *Συμβολαί*, σ. 145-163. Μ. Chatzidakis, *L'art dans le Naxos byzantin et le contexte historique*, *XVe Congrès International des sciences historiques, III: Rapports*, Βουκουρέστι 1980, σ. 13-75. Μ. Κατζηδάκης, *Εισαγωγικές σημειώσεις, στο Νάξος*, Αθήνα 1989, σ. 9-17 (στο εξής: *Νάξος*). Δρανδάκης, *Αρχαιολογικοί περίπατοι*, σ. 5-53. Μ. Panayotidi, *Les peintures murales de Naxos*, *CorsiRav* 38 (1991), σ. 281-303 (στο εξής: *Les peintures murales de Naxos*). Ph. A. Drosogianni, *New Wall-Paintings from the Cyclades*, *XVIII Congrès International des études byzantines*, *Résumés*

νται στο νησί, πάνω από τα μισά χρονολογούνται στο 13ο αιώνα, ενώ στις υπόλοιπες Κυκλάδες σώζεται από ένα ή το πολύ τρία τοιχογραφικά σύνολα.

Στη Νάξο, λοιπόν, καλύπτονται κατά το 13ο αιώνα με νέα ζωγραφική και τα παλαιότερα στρώματα των αφίδων που είχαν ανεικονικό διάκοσμο από τον 9ο αιώνα²⁴. Στο τεταρτοσφάιριο της αφίδας της Αγίας Κυριακής στην Απειράνθο²⁵ και του Αγίου Ιωάννου στ' Αθησαρού²⁶ ζωγραφίζεται στο δεύτερο μισό του αιώνα η παράσταση της Δέησης, ενώ πάνω από τον ανεικονικό διάκοσμο στη μικρή κόγχη του βορειοδυτικού παρεκκλησίου, στο σπηλαιώδη ναό της Γέννησης στην Καλορίτσα, ζωγραφίστηκε στο πρώτο τέταρτο του 13ου αιώνα η μορφή ενός στρατιωτικού αγίου²⁷.

Η τρίμορφη Δέηση είναι το αγαπημένο θέμα των ζωγράφων για τις αφίδες των μικρών καμαροσκέπαστων εκκλησιών του 13ου αιώνα. Σε δύο γνωστές περιπτώσεις μάλιστα η Δέηση έχει διασπαστεί σε περισσότερες επιφάνειες του ναού. Στην αφίδα του νότιου ναού (Άγιος Γεώργιος) στους Σίφωνες ο Παντοκράτορας, μόνος στην κόγχη, συνδυάζεται με τις μορφές της Παναγίας Παράκλησης και του Ιωάννη του Προδρόμου στον

ημικύλινδρο²⁸. Ο Παντοκράτορας εικονίζεται επίσης μόνος στο τύμπανο της ιδιόμορφης αφίδας στον Άγιο Γεώργιο στον Όσκελο (1285/6), ενώ οι μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου παριστάνονται στην καμάρα του ιερού²⁹. Στον Άγιο Γεώργιο Απειράνθου ο Παντοκράτορας εικονίζεται έως τη μέση, ενώ η Παναγία και ο Πρόδρομος δέονται ολόσωμοι προς αυτόν³⁰. Στην ιδιότυπη Δέηση της αφίδας του Αγίου Στεφάνου στο Μαραθό ο επώνυμος άγιος εικονίζεται να θυμιατίζει ως διάκονος προς τον Παντοκράτορα³¹ (Εικ. 1). Τη θέση του Προδρόμου καταλαμβάνει επίσης ο επώνυμος του ναού άγιος στη Δέηση της αφίδας του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου «στα Πελαή»³².

Από τις αφίδες με την Παναγία αξίζει να αναφερθεί η ιδιόμορφη παράσταση στην Παναγία «στης Παλλούς» (1288/9), όπου η Παναγία Γοργοεπήκοος, στον τύπο της Νικοποιού, πλαισιώνεται από τους προσκλίνοντες αρχάγγελο Μιχαήλ και Ιωάννη τον Πρόδρομο³³. Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα επαναλαμβάνεται και στην αφίδα του κυρίως ναού στη γειτονική Παναγία Αρχατού (1285)³⁴. Την αφίδα του βόρειου ναού του Αγίου Πα-

des communications, I, Μόσχα 1991, σ. 289-290· Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, *Το Αιγαίο*, σ. 135-160 σποραδικά (στο εξής: Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο)· Μ. Παναγιωτίδη, Τοιχογραφίες της Νάξου, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου: Η Νάξος διά μέσον των αιώνων* (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), Αθήνα 1994, σ. 415-447 (στο εξής: Τοιχογραφίες της Νάξου).

24. D. Pallas, Les décorations aniconiques des églises dans les îles de l'Archipel, *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, Fr.W. Deichmann gewidmet*, II, Βόννη 1986, σ. 171-179.

25. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Αγία Κυριακή-Άγιος Αρτέμιος, στο *Νάξος*, σ. 59. Η ίδια, Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο, *ΔΧΑΕ Γ'* (1962-63), σ. 60, πίν. 18α.

26. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Συντήρηση Αρχαιοτήτων, *ΑΔ 35* (1980), Χρονικά, σ. 491-492, πίν. 294. Η ίδια, Νέος ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αθησαρού, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), σ. 334, 338, 377, εικ. 8-9, 14. Η ίδια, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στ' Αθησαρού, στο *Νάξος*, σ. 50, εικ. 3-4. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περιπάτοι, σ. 20, 22.

27. Μ. Χατζηδάκης, Κυκλάδες, *ΑΔ 22* (1967), Χρονικά, σ. 30, πίν. 53α-β. *Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες*, Εθνική Πινακοθήκη (Αθήνα, Σεπτ.-Δεκ. 1976), σ. 42, αριθ. 73, πίν. 28 (Μ. Χατζηδάκης) (στο εξής: *Βυζαντινές τοιχογραφίες*). *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1986, αριθ. 29, σ. 42. Μ. Παναγιωτίδη, Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης, *Αντίφωνο, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη

1994, σ. 553-555, εικ. 25-26. Η ίδια, Τοιχογραφίες της Νάξου, σ. 417, εικ. 17.

28. Αδμοσίευτες τοιχογραφίες. Από τη μορφή του Προδρόμου δεν σώζεται παρά ένα τμήμα του φωτοστεφάνου και της ανήσυχης κόμης του.

29. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ 37* (1982), Χρονικά, σ. 368, εικ. 247α. Γ. Μαστορόπουλος, Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές 13ου και 14ου αιώνα από τη Νάξο και τη Σίκινο, *ΑΑΑ XVI* (1983), σ. 122-123 (στο εξής: Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές). Για τη θέση των αποστόλων στο ιερό και ανάλογα παραδείγματα βλ. Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της Σπηλιάς της Πεντέλης, *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), σ. 94-96.

30. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 546, πίν. 688α, β.

31. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 30-31, πίν. 56β. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ 34* (1979), Χρονικά, σ. 174, πίν. 177β. Γ.Σ. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, *Φιλώτι, Α'*, Αθήνα 1986, σ. 107, εικ. 21 (στο εξής: Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου). Η μορφή του διακόνου έχει αποτοιχισθεί.

32. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, σ. 100, εικ. 16.

33. Ν.Β. Δρανδάκης, Αί τοιχογραφίαί του ναού της Νάξου «Παναγία στης Παλλούς» (1288/9), *ΕΕΒΣ 33* (1964), σ. 259, 264-265, εικ. 2-3, 22-23, 25. Ο ίδιος, Παναγία «στης Παλλούς», στο *Νάξος*, σ. 100, εικ. 4. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 547-548, πίν. 691β.

34. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, σ. 111.

Εικ. 1. Νάξος, Μαραθός, Άγιος Στέφανος. Ο διάκονος Στέφανος από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας (Αποτοιχισμένη τοιχογραφία).

ντελεήμονα στην Απειράνθο κοσμεί η Παναγία με τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά της, η οποία πλαισιώνεται επίσης από τους προσκλίνοντες Ιωάννη τον Πρόδρομο και έναν άγιο ή άγγελο³⁵.

Στο δίκωγχο ναό της Θεοσκέπαστης στο Χαλμί ο Πατοκράτορας και η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνί-

τισσας, από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, κοσμούν τη βόρεια και τη νότια κόγχη αντίστοιχα³⁶ (Εικ. 2-3).

Σπανιότερα στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας εικονίζονται στηθαίοι οι επώνυμοι άγιοι του ναού, όπως στην αφίδα του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στη θέση Γράμματα της Απειράνθου, όπου παριστάνεται ο Ιωάννης ο Θεολόγος, ενώ στον Άγιο Στέφανο στο Τσικαλαριό, από τα τέλη του 13ου αιώνα, ο διάκονος άγιος Στέφανος πλαισιώνεται από δύο ολόσωμους αγγέλους(:)³⁷.

Ορισμένες διακοσμήσεις στον ημικύλινδρο των αφίδων παρουσιάζουν επιπλέον αποκλίσεις από την καθιερωμένη εικονογραφία. Στον ημικύλινδρο της κεντρικής αφίδας της Δροσιανής, στο νεότερο ζωγραφικό στρώμα, που χρονολογείται γύρω στο 1300, παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, στην οποία είναι αφιερωμένη η εκκλησία, πλαισιωμένη από τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες³⁸. Στο λίγο μεταγενέστερο Άγιο Κωνσταντίνο Βουρβουριάς (1310/11), εκτός από τους καθιερωμένους ιεράρχες Βασίλειο και Νικόλαο, απεικονίζονται επίσης οι επώνυμοι άγιοι του ναού Κωνσταντίνος και Ελένη, αλλά και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος³⁹. Σε άλλες εκκλησίες, όπως στην Παναγία «στης Παλλούς» (1288/9), τον ημικύλινδρο μοιράζονται οι ιεράρχες Πολύκαρπος και Ελευθέριος, με τον προστάτη των ποιμένων άγιο Μάμα, τον ιεράρχη Μιχαήλ Μιλήτου και το μοναχό άγιο Λεόντιο το Νέο, σύμφωνα, προφανώς, με τις προτιμήσεις των αφιερωτών Μιχαήλ Τιακήτα και της συμβίου του Λεοντούς για τους προστάτες τους αγίους⁴⁰. Τον ημικύλινδρο του ανατολικού παρεκκλησίου της Δροσιανής κοσμούν μετωπικός άγγελος και στρατιωτικός άγιος⁴¹. Στον ημικύλινδρο της αφίδας του Αγίου Γεωργίου στο Μαραθό (1285/6) εικονίζεται και ο επώνυμος του ναού άγιος, στηθαίος σε μετάλλιο.

Στα τυφλά τύμπανα, που διαμορφώνονται στους πλάγιους τοίχους του ιερού της Παναγίας Αριών, εικονίζο-

35. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 35-36.

36. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία νήσων Αιγαίου, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 344, πίν. 163α, 164α.

37. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 37-38.

38. Βυζαντινές τοιχογραφίες, σ. 39, αριθ. 52, πίν. 26-27 (Ν.Β. Δρανδάκης). Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 29. Ο ίδιος, Εισαγωγικές σημειώσεις, στο Νάξος, σ. 15. Ο ίδιος, Παναγία Δροσιανή, Συμπληρωματικό σημείωμα, ό.π., σ. 27, εικ. 21-22.

39. Γ. Δημητροκάλλης, Ο Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς Νάξου, ΕΕΚΜ 3 (1963), σ. 541, 544, 550, εικ. στις σ. 542-543, 546-547, 549, ανατύπωση στο Συμβολαί, σ. 123-132, εικ. 6-12.

40. Ν.Β. Δρανδάκης, Αί τοιχογραφίαί του ναού της Νάξου «Πανα-

για στής Παλλούς», ό.π. (υποσημ. 33), σ. 259-262, 265-266, εικ. 4-8, 26. Ο ίδιος, Παναγία «στης Παλλούς», στο Νάξος, σ. 100-103. Γ. Δημητροκάλλης, Περί τήν τοιχογραφίαν του Αγίου Λεοντίου του Νέου εν Νάξω, ΕΕΒΣ 35 (1966-67), σ. 132-135, ανατύπωση στο Συμβολαί, σ. 165-170. Η πιθανή ταύτιση του αγίου Λεοντίου του Νέου με τον ηγούμενο της μονής της Πάτμου, σε συνδυασμό με την παράσταση της δέησης του αγίου Ιωάννη Θεολόγου προς τον Χριστό «Σωτήρα» στο νότιο αφίδωμα του ναού (Ν.Β. Δρανδάκης, Αί τοιχογραφίαί του ναού της Νάξου «Παναγία στής Παλλούς», ό.π., εικ. 12-13), ίσως υποδηλώνει σχέσεις των αφιερωτών με την μονή του Θεολόγου στην Πάτμο.

41. Ν.Β. Δρανδάκης, Παναγία «στης Παλλούς», στο Νάξος, σ. 102.

Εικ. 2. Νάξος, Χαλκή, Θεοσκέπαστη, βόρεια κόγχη. Ο Παντοκράτορας.

νταν έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι⁴², ενώ με το ίδιο θέμα, των έφιππων αγίων, κοσμείται και ο ανατολικός τοίχος εκατέρωθεν της αφίδας στο ναό της Δροσιανής.

Στους μονόχωρους τρουλαίους ναούς της Νάξου η εικονογράφηση του τρούλου δείχνει προτίμηση σε θέματα αρχαϊκά. Στον τρούλο του Αγίου Ιωάννη στο Κεραμί το κεντρικό μετάλλιο με τον Παντοκράτορα κρατούν ως καρυάτιδες τέσσερις αρχάγγελοι⁴³ (Εικ. 4), όπως και

στον πρωιμότερο Άγιο Παχώμιο Απειράνθου, όπου όμως οι αρχάγγελοι συνδυάζονται σε μία ζώνη με τις μορφές οκτώ προφητών⁴⁴. Τα σφαιρικά τρίγωνα του Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί (1270) κοσμούν τετράμορφα (Εικ. 5) και εξαπτέρυγα σεραφείμ⁴⁵, όπως και στην πρωιμότερη Παναγία Δαμιώτισσα⁴⁶. Η εικονογράφηση της βάσης του τρούλου και των σφαιρικών τριγώνων της Παναγίας στον Αρχατό (1285) παρουσιάζει ακόμη

42. Ν.Β. Δρανδάκης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Κυκλάδων, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 401. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 30. *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σ. 41, αριθ. 68. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 16. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, αριθ. 51, σ. 54 (Ν.Β. Δρανδάκης). Έχει αποτοιχισθεί η κεφαλή του αλόγου από το νότιο τοίχο. Πα ανάλογο παράδειγμα παράστασης έφιππων αγίων στο ιερό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Αθήνα (α' μισό 13ου αι.), βλ. Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Αθήνα: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Εργασία στερεώσεως, *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 143-148, εικ. 5-7.

43. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις, σ. 263-264,

πίν. 56. Kalopissi-Verti, Osservazioni iconografiche, σ. 197, εικ. 3. Ν. Ζίας, Άγιος Ιωάννης στο Κεραμί, στο *Νάξος*, σ. 90-91, εικ. 5. Panayotidi, Les peintures murales de Naxos, σ. 294, εικ. 9. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, εικ. 108-109.

44. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 545.

45. Ν. Ζίας, Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί, στο *Νάξος*, σ. 81, εικ. 10.

46. Κ. Καλοκύρης, Έρευναι χριστιανικών μνημείων εις τας νήσους Νάξον, Άμοργόν και Λέσβον, *ΕΕΘΣΠΑ* (Τμητικόν άφιέρωμα εις Γ. Σωτηρίου), ΙΔ' (1958-59), ανάτυπον, σ. 12 (στο εξής: Έρευναι χριστιανικών μνημείων).

Εικ. 3. Νάξος, Χαλκί, Θεοσκέπαστη, νότια κόγχη. Η Παναγία Βλαχερνίτισσα.

μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς εκεί απεικονίζονται ανατολικά η Υπαπαντή και ο άγιος Γεώργιος (Εικ. 6) και δυτικά τετράμορφο πλαισιωμένο από εξαπτέρυγα⁴⁷.

Από τις λίγες χριστολογικές σκηνές που σώζονται στις καμάρες έχουν επιλεγεί όσες αντιστοιχούν στις μεγάλες εορτές της Εκκλησίας και διατάσσονται με τη χρονική σειρά του εορτολογίου. Από τους όρθιους αγίους που καλύπτουν τους τοίχους ξεχωριστή θέση στις προτιμήσεις ζωγράφων και κτιτόρων φαίνεται ότι κατέχει ο στρατιωτικός άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης⁴⁸.

Τα μνημεία που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του αιώνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι ελάχιστα και οι αποδόσεις είναι πάντα πολύ διστακτικές. Καμιά, άλλωστε, χρονολογημένη επιγραφή δεν σώζεται στη Νάξο ή σε άλλο νησί των Κυκλάδων από την πρώτη πενηκονταετία του 13ου αιώνα. Πράγματι, από τη Νάξο είναι γνωστά στη βιβλιογραφία οκτώ χρονολογημένα ζωγραφικά σύνολα με επιγραφικές μαρτυρίες, όλα από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα⁴⁹: Άγιος Γεώργιος στην Απείρανθο (1253/4)⁵⁰, Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί

47. Μαστορόπουλος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 112.

48. Σχετικά με την επωνυμία και παραδείγματα βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτου της Τραγαίας Νάξου*, *Τεχνικά Χρονικά*, Αύγουστος 1962, ανατύπωση στο *Συμβολαί*, σ. 29-32. Ν. Ζίας, *Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί, στο Νάξος*, σ. 80 εικ. 4-5. Μ. Παναγιωτίδη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο*, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992), σ. 146, σημ. 31, εικ. 13 (στο εξής: *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου*).

49. Γ. Δημητροκάλλης, *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές του ΙΓ' και ΙΔ' αι. από τη Νάξο*, *Επιθεώρηση Τέχνης* 90 (Ιούν. 1962), σ. 706-711 (στο εξής: *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές*), ανατύπωση στο *Συμβολαί*, σ. 13- 25. Μαστορόπουλος, *Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές*, σ. 121-131. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, σποραδικά (στο εξής: *Dedicatory Inscriptions*).

50. Δρανδάκης, *ό.π.* (υποσημ. 21), σ. 546. Kalopissi-Verti, *Dedicatory*

Εικ. 4. Νάξος, Κεραμί, Άγιος Ιωάννης, τρούλος. Ο Παντοκράτορας και αρχάγγελοι.

(1269/70)⁵¹, Θεοτόκος «του Δήμου» στην Αλείρανθο (1280/81)⁵², Παναγία στον Αρχατό (1285)⁵³, Άγιος Γεώργιος στον Όσκελο (1285/6)⁵⁴, Άγιος Γεώργιος στο

(1947), σ. 79, σημ. 6. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές, σ. 22. Καλοκύρης, Έρευνα χριστιανικών μνημείων, σ. 500-502, ανάτυπον, σ. 18, πίν. ΣΤ2, Ζ2. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 22, σ. 109. Η κτιτορική επιγραφή σώζεται στο νότιο παρεκκλήσιο του ναού της Θεοτόκου του Δήμου στην περιοχή της Αλείρανθου. Οι τοιχογραφίες του ερειπωμένου κυρίου ναού έχουν αποτοιχιστεί και συντηρούνται.

Inscriptions, αριθ. 20, σ. 109. Η αφιερωτική επιγραφή με τη χρονολογία σώζεται στο κτιστό τέμπλο του νότιου κλίτους του ναού.

51. Καλοκύρης, Έρευνα χριστιανικών μνημείων, σ. 498, ανάτυπον, σ. 16. Ν. Καλογερόπουλος, Τριάνοντα πέντε άγνωστοι βυζαντινοί ναοί της Νάξου, *Νέα Εστία* 14 (1933), σ. 871. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές, σ. 21, εικ. 1. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 34, σ. 86-87, εικ. 56-57.

52. Α. Κατσουρός, Τοπωνύμια της Νάξου, *Ναξιακόν Αρχαίον*, Α'

53. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές, σ. 708, και *Συμβολαί*, σ. 22, εικ. 2. Ο ίδιος, Ο βυζαντινός ναός της Ευαγγελίστριας εις Επισκοπιανά Πάρου, *ΕΕΚΜ* 7 (1968), σ. 669-671, εικ. 21. Ο ίδιος, Ο ναός της Παναγίας Αρχατού Νάξου, *Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων, Αθήνα 1981, σ. 15. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, σ. 109-112. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 35, σ. 87, εικ. 58-59.

54. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 368, πίν. 247β. Μαστορόπουλος, Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές, σ. 122-123, εικ. 1. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 36, σ. 88, εικ. 60-61.

Μαραθό (1285/6)⁵⁵, Άγιος Γεώργιος στο Δίστομο Φιλωτίου (1286/7)⁵⁶, Παναγία «στης Παλλούς» στην περιοχή της Αγιασσού (1288/9)⁵⁷. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στο Πέρα Χαλκί, που χρονολογείται με αφιερωτική επιγραφή στο 1291/2⁵⁸, ενώ οι τοιχογραφίες σε άλλα πέντε μνημεία χρονολογούνται με επιγραφές στην πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα⁵⁹.

Εκείνο που διαφαίνεται με την πρώτη προσέγγιση των τοιχογραφημένων έργων είναι η ποικιλία των τεχνοτροπιών, αλλά και η ποιοτική, πολλές φορές, ανισότητα. Παράλληλα, κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και τρόποι ζωγραφικής προσφέρουν τη δυνατότητα διάκρισης τοπικών εργαστηρίων ή και ζωγράφων σε διαφορετικά μνημεία. Ενδεικτικά θα εξετάσουμε ορισμένες αντιπροσωπευτικές ομάδες μνημείων.

Το πρωιμότερο χρονολογημένο ζωγραφικό σύνολο του 13ου αιώνα στη Νάξο αποτελούν οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στην Αλείρανθο, του έτους 1253/4, οι οποίες εκφράζουν τη λαϊκή τάση της ζωγραφικής στα μέσα του αιώνα⁶⁰ (Εικ. 7). Η επαρχιακή ζωγραφική τάση με το σχηματοποιημένο πλάσιμο, που εκπροσωπούν αυτές οι τοιχογραφίες, παραμένει, ωστόσο, έντονα εκφραστική. Η Παναγία με τα μεγάλα μάτια στη Δέηση της αφίδας είναι από τις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές του Αγίου Γεωργίου. Ζωγραφισμένη με γρήγορες πινελιές πάνω σε λαδοπράσινους προπλασμούς έχει ρόδινες παρειές και τα χαρακτηριστικά της είναι σχεδιασμένα με καφεκόκκινες και μαύρες γραμμές.

Λίγο αργότερα, μια ομάδα τοιχογραφιών από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα μας προσφέρει δείγματα μιας διαφορετικής τεχνοτροπικής τάσης, που εκφράστηκε

Εικ. 5. Νάξος, Σαγκρί, Άγιος Νικόλαος, σφαιρικό τρίγωνο. Τετράμορφο.

στη Νάξο μέσα από έργα που ποικίλλουν αρκετά ως προς την ποιότητα.

Καλής ποιότητας έργο της τάσης αυτής είναι η πρώτη φάση τοιχογραφιών που σώζονται στο τύμπανο του μεσαιού αφιδώματος και ένα μικρό σπάραγμα στο ανατολικό αφιδώμα του βόρειου τοίχου στο νότιο ναό του Λαθρήνου (Άγιος Γεώργιος)⁶¹. Οι ρωμαλέες, μνημεια-

55. Μαστορόπουλος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 103-106, και ιδιαίτ. σ. 105, εικ. 19-20.

56. Μαστορόπουλος, *Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές*, σ. 123-124, εικ. 2. Ο ίδιος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 111. Kalorissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 37, σ. 88-89, εικ. 62.
57. Ν.Β. Δρανδάκης, *Αι τοιχογραφίες του ναού της Νάξου «Παναγία της Παλλούς»*, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 261, εικ. 3, 16. Δημητροκάλλης, *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές*, σ. 23, εικ. 3. Ν.Β. Δρανδάκης, *Η Παναγία «στης Παλλούς»*, στο *Νάξος*, σ. 100. Μαστορόπουλος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 13-114. Kalorissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 38, σ. 89-90, εικ. 63-68.

58. Από τη δυσανάγνωστη αφιερωτική επιγραφή στον ημικύλινδρο της αφίδας διακρίνεται η χρονολογία από κτίσεως κόσμου: Έτ(ους) 52' + (6800-5509/8 = 1291/92).

59. Πρόκειται για τα εξής μνημεία: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Απειράνθου, 1309 (Καλογερόπουλος, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 28. Δραν-

δάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 544, πίν. 583β. Δημητροκάλλης, *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές*, σ. 23). Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς, 1310/11 (Γ. Δημητροκάλλης, *Ο Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς*, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 551-552, και *Συμβολαί*, σ. 133-134. Ο ίδιος, *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές*, σ. 23). Άγιος Πολύκαρπος Διστόμου, 1305/6 (Μαστορόπουλος, *Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές*, σ. 125. Ο ίδιος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 98, εικ. 15). Άγιος Σώζων Παλλούς, 1313/4 (Μαστορόπουλος, *Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές*, σ. 126. Ο ίδιος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 113). Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Κάμινο Φιλωτίου, 1314 (Δημητροκάλλης, *Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές*, σ. 23-24. Μαστορόπουλος, *Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου*, σ. 101-103).

60. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 545-547, πίν. 686-689.

61. Παναγιωτίδη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου*, σ. 146, 148, εικ. 13-14.

Εικ. 6. Νάξος, Αρχατός, Παναγία, ανατολικό τμήμα βάσης τρούλου. Η Υπαπαντή και ο άγιος Γεώργιος.

κές μορφές του αποστόλου Θωμά και του αγίου Γεωργίου Διασορίτη (Εικ. 8), με εμφανή διάθεση για τη δήλωση του όγκου και του εύρους, είναι από τις ωραιότερες της Νάξου. Τα γεμάτα πρόσωπα πλάθονται πάνω σε έντονα πράσινους προπλασμούς με διαβαθμίσεις της κίτρινης ώχρας και ελάχιστες λευκές πινελιές. Το περίγραμμα του προσώπου και τα χαρακτηριστικά γράφονται με βυσσινοκόκκινες γραμμές και υπογραμμίζονται με πράσινες σιές. Είναι χαρακτηριστική η καμπύλη πράσινη σκιά που ενώνει τα φρύδια και σκιάζει τα βλέφαρα. Η ζωγραφική αυτή αντανακλά τα χαρακτηριστικά της τέχνης που εξαρτάται από τις τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας στη Σοροράνι (1263-1268)⁶² και αποτελεί

έκφραση της μνημειακής πλαστικής τάσης στην καλλιτεχνική παραγωγή της Νάξου.

Οι λοιπές τοιχογραφίες που ακολουθούν τον ίδιο ζωγραφικό τρόπο είναι, ωστόσο, έργα μέτριας ποιότητας. Ένας από τους ζωγράφους που εργάστηκε για τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη στην Αυλωνίτσα⁶³ ακολούθησε αυτή την τάση, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στις μορφές των αγίων στο βόρειο τείχος του δυτικού σκέλους του σταυρού, όπου επαναλαμβάνονται ακόμη και οι ίδιοι φυσιογνωμικοί τύποι. Την ίδια τάση σε καθαρά επαρχιακό επίπεδο, όπου κυριαρχεί η γραμμικότητα και η σχηματοποίηση, θα παρακολουθήσουμε στο νεότερο στρώμα, του έτους 1270, στον Άγιο Νικό-

62. G. Millet - A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Jugoslavie*, II, Παρίσι 1954, πίν. 1-48. R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1963, σ. 25-26, σχέδ. 16-17β, εικ. 115-142. V. Djurić, *Vizantijske Fresken u Jugos-*

slaviji, Βελιγράδι 1974, σ. 39-41, πίν. XXVI-XXIX. Ο ίδιος, *Sopocani*, Λειψία 1967.

63. Αδημοσίευτες τοιχογραφίες, τις οποίες μελετά η κυρία Φανή Δροσογιάννη.

Εικ. 7. Νάξος, Απείρανθος, Άγιος Γεώργιος. Η Παναγία και ο Χριστός από τη Δέηση στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας.

λαο στο Σαγκρί⁶⁴ και ιδιαίτερα στους αγίους του βόρειου και του νότιου τοίχου. Η σύγκριση του Συμεώνος Στυλίτη στην Αυλωνίτσα (Εικ. 9) και του αγίου Νικολάου στο Σαγκρί (Εικ. 10) οδηγεί στην υπόθεση ενός κοινού εργαστηρίου, που εκφράστηκε με τους ίδιους τρόπους, χρησιμοποίησε την ίδια χρωματική κλίμακα, επανέλαβε ακόμη σε ορισμένες μορφές και τις ίδιες λεπτομέρειες, όπως είναι, για παράδειγμα, τα μαργαριτάρια στο περίγραμμα των φωτοστεφάνων. Αλλά, αν αυτά τα μνημεία βρίσκονται στην ίδια περιοχή, τα ίδια χαρακτηριστικά θα παρατηρήσουμε και στην τέχνη των ζω-

γράφων που εργάστηκαν στους Σίφωνες. Οι τοιχογραφίες του νότιου ναού (Άγιος Γεώργιος) (Εικ. 11) που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα⁶⁵, με μορφές μνημειακές και εμφανή διάθεση για τη δήλωση του όγκου, θα πρέπει να εγγραφούν στην παραγωγή αυτού του εργαστηρίου. Η διάρκεια δραστηριότητας των καλλιτεχνών του εργαστηρίου αυτού με βάση τις χρονολογημένες τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί στο 1270, θα πρέπει να προσμετρηθεί στην καλλιτεχνική παραγωγή των χρόνων από το 1260 έως το 1280 περίπου, αλλά η διάρκεια της τεχνοτροπικής αυτής τάσης συνεχίζεται

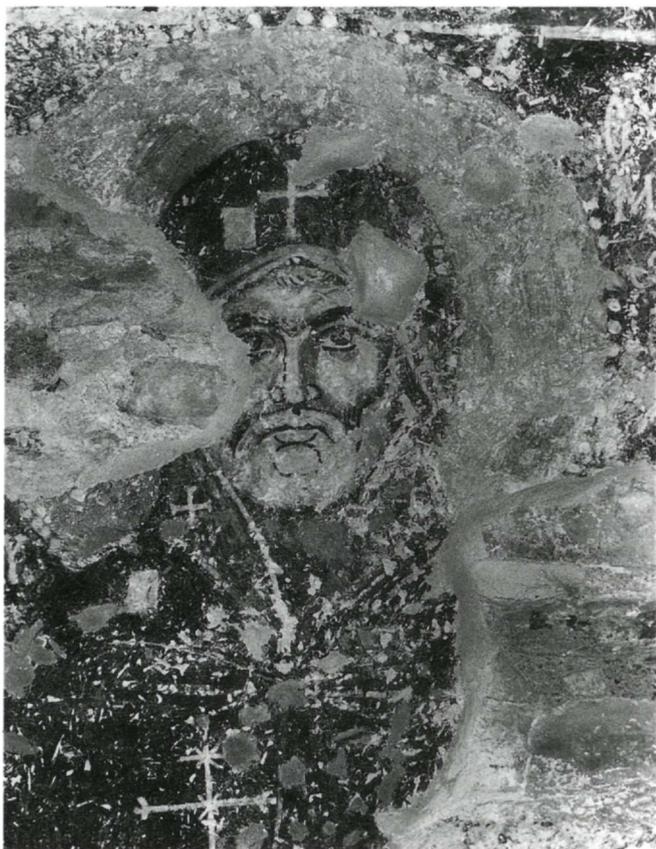
64. Καλογερόπουλος, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 71-72, και ανάτυπο σ. 16. Καλοκύρης, Έρευναι χριστιανικών μνημείων, σ. 497-499, και ανάτυπο σ. 15-17. G. Dimitrocallis, Gli affreschi bizantini, ό.π. (υποσημ. 23), και Συμβολαί, εικ. 8-10. Ν. Ζίας, Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί, στο Νάξος, εικ. 4-6. Το πρόσωπο της αγίας Ελένης στην εικ. 6, με

τους πράσινους προπλασμούς, ανήκει στο νεότερο τοιχογραφικό στρώμα, και όχι στο αρχικό.

65. Αδημοσίευτες τοιχογραφίες, τις οποίες μελετά η κυρία Αικατερίνη Καλαντζή.

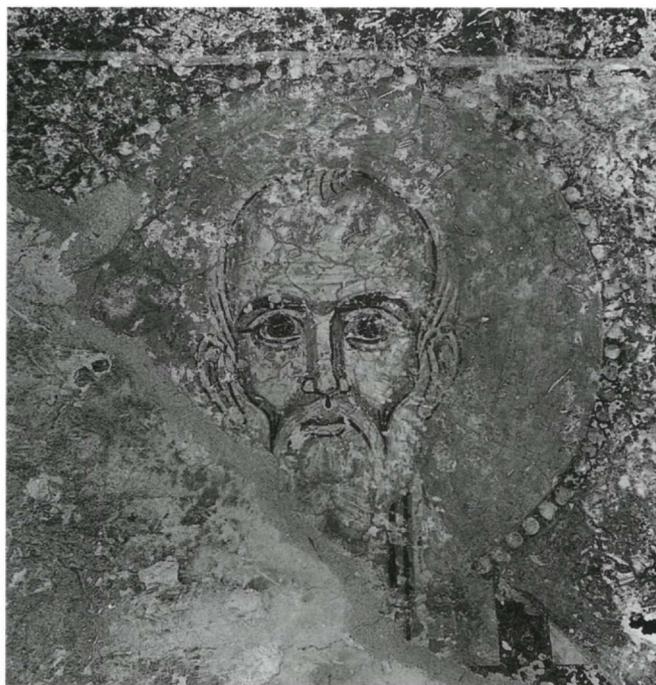
Εικ. 8. Νάξος, Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος, τυφλό αψίδωμα βόρειου τοίχου. Απόστολος και στρατιωτικός άγιος.

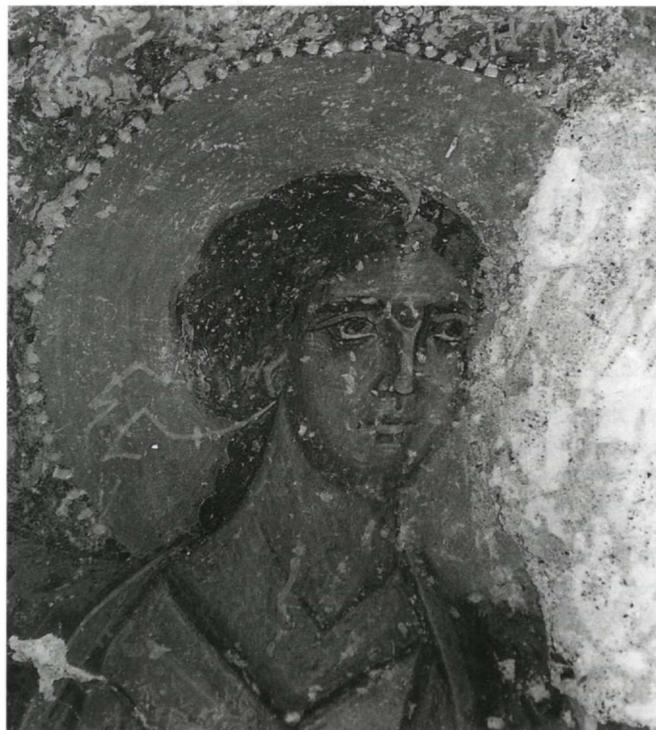
Εικ. 9. Νάξος, Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης, βόρειος τοίχος δυτικού σκέλους. Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης.

και αργότερα, στην επόμενη εικοσαετία, όπως διαπιστώνεται στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στο Πέρα Χαλκί⁶⁶, που έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 1300, ή στις τοιχογραφίες του ναού του Χριστού στην περιοχή του Γύρουλα⁶⁷.

Την ίδια εποχή όμως στις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη στο Κεραμί⁶⁸, που έχουν χρονολογηθεί στην έβδομη δεκαετία του 13ου αιώνα (Εικ. 12), παράλληλα με τη

Εικ. 10. Νάξος, Σαγκρί, Άγιος Νικόλαος, βόρειος τοίχος ιερού. Ο άγιος Νικόλαος.

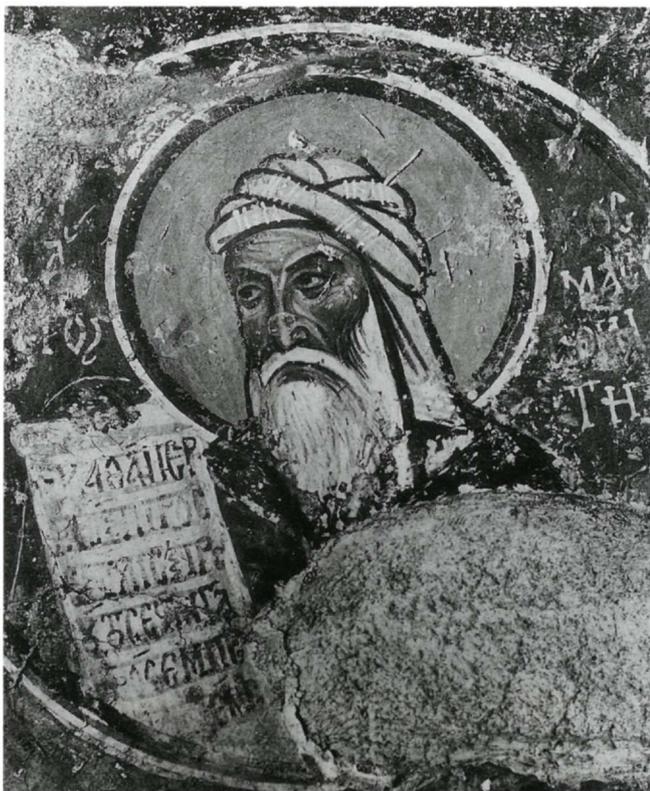

Εικ. 11. Νάξος, Σίφωνες, Άγιος Γεώργιος, μέτωπο αφίδας. Ο αρχάγγελος του Εναγγελισμού.

66. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 342, 343-344, πίν. 162. Η ίδια, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, σ. 151, εικ. 113-114.

67. Αδημοσίευτες τοιχογραφίες.

68. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις, σ. 263-264, πίν. 56. Ν. Ζίας, Άγιος Ιωάννης εις Κεραμί Τραγαίας Νάξου, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 614-615, πίν. 570α-β. Ο ίδιος, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 551-552, πίν. 514α, 515β. Ο ίδιος, Άγιος Ιωάννης στο Κεραμί, στο Νάξος, σ. 90-99, εικ. 4-11. Kalopissi-Verti, Tendenze stilistiche, σ. 244-245, εικ. 9. Panayotidi, Les peintures murales de Naxos, σ. 294, εικ. 9. Η ίδια, Τοιχογραφίες της Νάξου, σ. 417, εικ. 16.

Εικ. 12. Νάξος, Κεραμί, Άγιος Ιωάννης, εσωρράχιο τόξου νότιου αφιδώματος. Ο άγιος Κοσμάς ο ποιητής.

ζωγραφική απόδοση του όγκου, διατηρούνται ακόμη έντονες αναμνήσεις από την κομνήνεα παράδοση στην απόδοση της πτυχολογίας και των λεπτογραμμένων χαρακτηριστικών, αλλά και στην αναζήτηση της κομψότητας των μορφών. Σχετικά συγγενικές και ανάλο-

γης ποιότητας είναι και οι τοιχογραφίες που κοσμούν τους πλάγιους τοίχους του ιερού στο σπηλαιώδη ναό της Γέννησης της Καλορίτισσας ή Καλορίτσας⁶⁹. Οι κομψές αλλά και με σωματικότητα μορφές της Ανάληψης και της Βαϊοφόρου από την Καλορίτσα, η ζωγραφικότητα στο πλάσιμο αλλά και κάποια γήινη αίσθηση που τις χαρακτηρίζει οδηγούν στη χρονολόγησή τους στην έβδομη ή όγδοη δεκαετία του 13ου αιώνα.

Παράλληλα, δεν λείπουν και έργα που παρουσιάζουν τις νεωτερικές τάσεις ως προς την απόδοση του όγκου με μεγαλύτερη σαφήνεια. Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του βόρειου ναού στο Λαθρήνο (Άγιος Νικόλαος)⁷⁰ (Εικ. 13), που εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο, αποδοσμένες με μεγαλύτερη ζωγραφική διάθεση, δεν καταφέρνουν τελικά να αποφύγουν τη σχηματοποίηση. Οι τοιχογραφίες με τη γήινη έκφραση αντιπροσωπεύουν την τέχνη που εξαρτάται από τις τοιχογραφίες της Ανάληψης στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ρεέ (περ. 1260)⁷¹ και έχουν χρονολογηθεί στην όγδοη δεκαετία του 13ου αιώνα.

Στην τελευταία εικοσαετία του 13ου αιώνα μια άλλη ομάδα τοιχογραφιών παρουσιάζει διαφορετική τεχντροπική τάση. Ανάμεσα στα έργα που προσγράφονται στην ομάδα αυτή παρατηρείται επίσης μια ανισότητα όσον αφορά την ποιότητά τους και ανάλογη εξέλιξη.

Οι τοιχογραφίες στο ιερό του νότιου ναού στο Λαθρήνο (Άγιος Γεώργιος)⁷² αποτελούν έργο σχετικά καλής ποιότητας (Εικ. 14, 16-17). Το πλάσιμο των μορφών διαφέρει από την προηγούμενη ομάδα. Ο σκούρος καστανός, με ελάχιστο πράσινο, προπλασμός γλυκαίνει με καστανωπή ώχρα, πάνω στην οποία πλάθονται κοκκινωπές παρειές ή γράφονται οι ρυτίδες. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται με βαθύ καστανό και τα

69. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 30, πίν. 52α-β. Panayotidi, *Les peintures murales de Naxos*, σ. 294-295, εικ. 10. Η ίδια, *Τοιχογραφίες της Νάξου*, σ. 417, εικ. 17. Η ίδια, *Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο*, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 544-552, εικ. 10-17.

70. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 30, πίν. 54α-β. Ο ίδιος, *Aspects de la peinture murale*, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 70, εικ. 19. Ν.Β. Δρανδάκης, *Εικονογραφία των Τριών Ιεραρχών*, Ιωάννινα 1969, σ. 23, πίν. 4α. Ν. Ζίας, *Έργασια εις τοιχογραφημένους ναούς των Κυκλάδων*, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 228-229, εικ. 8-10. Α. Στρατή, *Τοιχογραφία από τον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου Νάξου*, *Κληρονομία* 14 (1982), σ. 53-67, εικ. 1-4. Panayotidi, *Les peintures murales de Naxos*, σ. 295, εικ. 11. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο*, εικ. 111-112.

71. V. Djurić, *Vizantijske Feske u Jugoslaviji*, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 37-

39, πίν. XXII-XXIV, εικ. 35. R. Ljubinković, *L'église des Saints-Apôtres de la Patriarcat à Pec*, Βελιγράδι 1964, σ. 24, πίν. 1-17. Hamann-Mac Lean und Hallensleben, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 23-24, εικ. 101-104. V. Djurić - S. Cirković - V. Korać, *Pecka Patrijarsija*, Βελιγράδι 1990, πίν. 20-25.

72. Ν. Κοντολέων, *Ειδήσεις περί τών χριστιανικών μνημείων της Νάξου*, *Είς μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 472, εικ. 15. Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 30, πίν. 55α-β. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 548, πίν. 692β. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 10, 24-26, υποσημ. 47, πίν. 4β. Panayotidi, *Les peintures murales de Naxos*, σ. 296, εικ. 12. Η ίδια, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου*, σ. 139-153, εικ. 1-12. Η ίδια, *Τοιχογραφίες της Νάξου*, σ. 418, εικ. 19. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός* (διδακτ. διατριβή), Αθήνα 1991, σ. 468 και σποραδικά.

Εικ. 13. Νάξος, Λαθρήνο, Άγιος Νικόλαος. Η Παναγία από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας (αποτοιχισμένη τοιχογραφία).

φώτα με ώχρα και λεπτές λευκές πινελιές. Το πλάσιμο γίνεται ενιαίο, με διαβαθμίσεις των τόνων και αποδίδει την αίσθηση του όγκου.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Παντελεήμονα στο Πέρα Χαλκί⁷³ (1292) ακολουθούν την ίδια τεχνοτροπική τάση, με αποτέλεσμα, ωστόσο, ποιοτικά κατώτερο (Εικ. 15, 18-19). Το πλάσιμο των προσώπων είναι απλούστερο και επιτυγχάνεται με θερμή ώχρα, πάνω στην οποία γράφονται με καστανό χρώμα το περίγραμμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου, ενώ μεγάλες κόκκινες κηλίδες ροδίζουν τις παρειές. Οι ομοιότητες με τον Άγιο Γεώργιο Λαθρήνου, που παρατηρούνται και ως προς την εικονογραφία, επεκτείνονται ακόμη στη χρήση του

κόκκινου βάθους, που συνδυάζεται με στενή κυανή ζώνη στη αφίδα, ή σε λεπτομέρειες των διακοσμητικών θεμάτων, όπως η ταινία με το σχηματοποιημένο πλοχμοειδές κόσμημα στον κοσμήτη της κόγχης.

Στην ίδια ομάδα εντάσσονται επίσης άλλα δύο γειτονικά τοιχογραφημένα σύνολα. Πα τις τοιχογραφίες της Παναγίας στον Αρχατό, του 1285 (Εικ. 22) και της Παναγίας «στης Παλλούς», του 1288/9 (Εικ. 20-21) έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για έργα του ίδιου εργαστηρίου⁷⁴. Τα μνημεία αυτά, εκτός από τον απλοποιημένο τρόπο με τον οποίο τείνουν να εκφράσουν τον όγκο αλλά και την πτυχολογία, παραλληλίζονται ως προς το εικονογραφικό θέμα του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας, τα κοινά διακοσμητικά μοτίβα, αλλά και τους φυσιογνωμικούς τύπους των μορφών με τα ωσειδή πρόσωπα, τα μεγάλα δασιά φρύδια και τα βαριά βλέφαρα, τις μακριές μύτες και τα σχηματοποιημένα αφτιά.

Αν και ποιοτικά ανώτερη η ζωγραφική των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου στον Όσκελο (1286)⁷⁵, τόσο ως προς το πλουσιότερο πλάσιμο των μορφών όσο και ως προς την απόδοση της πτυχολογίας (Εικ. 23), εκφράζουν την ίδια τεχνοτροπική τάση και μοιράζονται με τις δύο προηγούμενες ομάδες μνημείων –Άγιος Γεώργιος Λαθρήνου και Άγιος Παντελεήμων Πέρα Χαλκίου, Παναγία Αρχατού και Παναγία «στης Παλλούς»–, κοινά χαρακτηριστικά: το κόκκινο βάθος της αφίδας, τους χρωματικούς τόνους και, επιπλέον, κοινές λεπτομέρειες, όπως το καλλιγραφημένο κόκκινο πρωτόγραμμα των ειληταρίων που κρατούν οι ιεράρχες⁷⁶.

Οι συγκρίσεις που έγιναν ανάμεσα στα παραπάνω μνημεία δείχνουν κοινή ζωγραφική τάση, ενώ οι ομοιότητες στις λεπτομέρειες οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για έργα ντόπιου εργαστηρίου, στο οποίο δούλευαν ασφαλώς περισσότεροι ζωγράφοι. Οι ζωγράφοι της αφίδας του Αγίου Γεωργίου στο Λαθρήνο και του Αγίου Γεωργίου στον Όσκελο ήταν οι ικανότεροι. Η εγγραφή στην ομάδα των μνημείων αυτών τουλάχιστον τεσσάρων χρονολογημένων συνόλων –1286: Άγιος Γεώργιος στον Όσκελο, 1285: Παναγία Αρχατού, 1288/9: Παναγία «στης Παλλούς», 1292: Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί– τοποθετεί την έναρξη της δραστηριό-

73. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 342, 343-344, πίν. 162α, β.

74. Παναγιωτίδη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου, σ. 150-151, εικ. 15-18. Η ίδια, Τοιχογραφίες της Νάξου, σ. 418, εικ. 21-22. Για τα μνημεία βλ. υποσημ. 53 και 57.

75. Βλ. υποσημ. 29 και 54.

76. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, Ελληνικές και παλαιοσερβικές επιγραφές στα ειλητά των συλλειτουργούντων ιεραρχών κατά την υστεροβυζαντινή εποχή, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' αιώνα*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 3, Αθήνα 1996, σ. 231-232 υποσημ. 9.

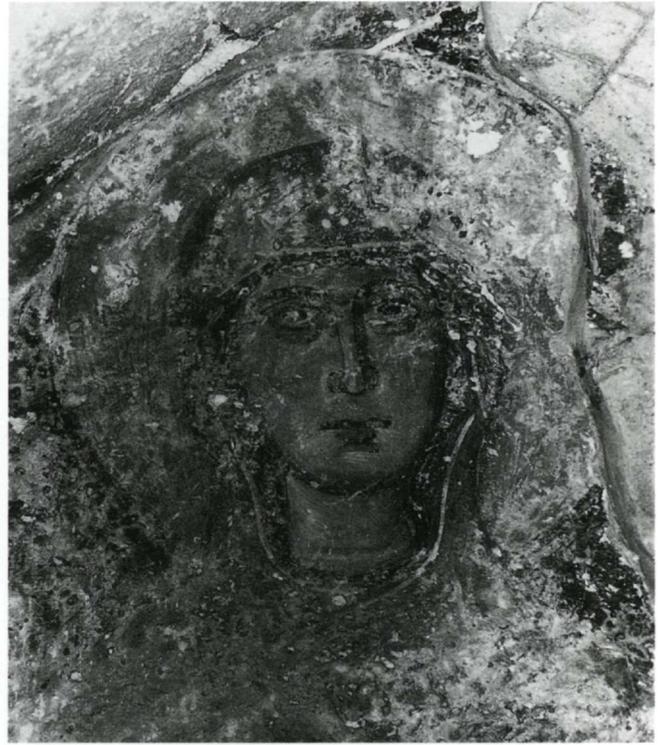
Εικ. 14. Νάξος, Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος. Αψίδα.

Εικ. 15. Νάξος, Πέρα Χαλκί, Άγιος Παντελεήμων. Αψίδα.

Εικ. 16. Νάξος, Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος. Ο Χριστός από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας.

Εικ. 17. Νάξος, Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος, τυφλό αφίδωμα βόρειου τοίχου ιερού. Αγία.

τητας του συνεργείου στην τελευταία εικοσαετία του 13ου αιώνα, ενώ έργα της πρώτης δεκαπενταετίας του 14ου αιώνα, όπως το νεότερο στρώμα του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (1309) «στ' Αφικλή» Απειράνθου⁷⁷ (Εικ. 24) και του Αγίου Κωνσταντίνου (1310) στη Βουρβουριά⁷⁸ δείχνουν τη συνέχεια της ζωγραφικής αυτής τάσης και στις αρχές του επόμενου αιώνα.

Η ζωγραφική στη Νάξο φαίνεται να συνεχίζει και κατά το 13ο αιώνα με ιδιαίτερη ένταση την καλλιτεχνική παράδοση του νησιού, που μας είναι γνωστή ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ανάμεσα στις τοιχογραφίες αυτής της εποχής που κοσμούν τις εκκλησίες, αν και παρουσιάζουν γενικότερα χαρακτηριστικά επαρχιακό και συντηρητικό, υπάρχουν έργα καλύτερης ποιότητας.

Παρά την απλοποίηση, τη σχηματοποίηση ή τη γραμμικότητα που πολλές φορές κυριαρχούν, διαπιστώνεται εκ παραλλήλου η ύπαρξη συνόλων που ακολουθούν κατά κάποιο τρόπο τα νεωτερικά καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, κυρίως όσον αφορά μια προσπάθεια απόδοσης του όγκου.

Στη Νάξο πάντως, όπως μαρτυρούν τα ίδια τα μνημεία, εργάζονται ντόπιοι ζωγράφοι⁷⁹, οργανωμένοι σε συνεργεία ή μεμονωμένοι. Την ίδια πληροφορία αντλούμε, άλλωστε, και από τις λίγες επιγραφές που αναφέρονται στο ζωγράφο του ναού, ο οποίος είναι συγχρόνως και ένας από τους χορηγούς. Ο ιερέας Μιχαήλ, που ξαναζωγράφησε το ναό της Παναγίας στον Αρχατό (Εικ. 6, 22), ήταν ένας από τους δωρητές⁸⁰. Ανάλο-

77. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 543-544, πίν. 681β, 682α, β, 683α-γ, 684α. Παναγιωτίδη, Τοιχογραφίες της Νάξου, σ. 418, εικ. 23.

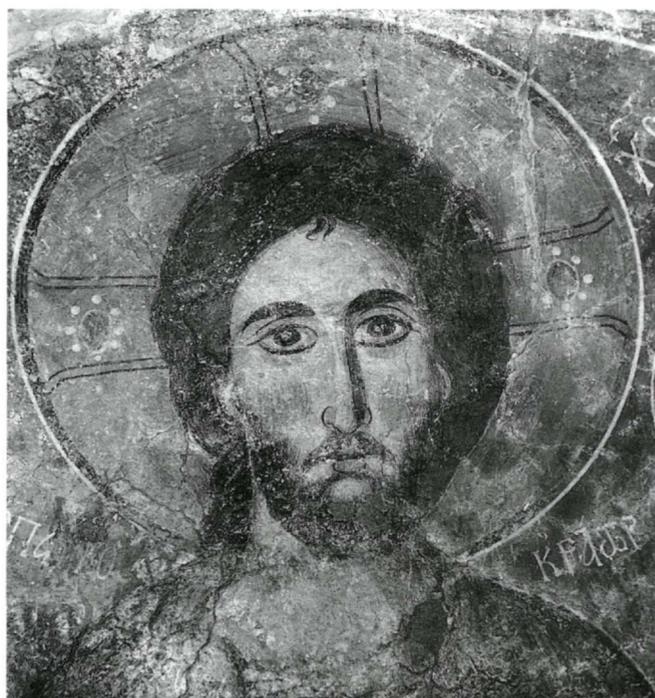
78. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 39).

79. Γενικά βλ. S. Kalopissi-Verti, Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions, *CahArch* 42 (1994), σ. 139-158 (στο εξής: Painters in Late Byzantine Society).

80. Γ. Δημητροκάλλης, Ο βυζαντινός ναός της Ευαγγελίστριας, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 669-671, εικ. 21. Ο ίδιος, Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές, σ. 22, εικ. 2. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 35, σ. 87, εικ. 58. Η ίδια, Painters in Late Byzantine Society, σ. 145, εικ. 5.

Εικ. 18. Νάξος, Πέρα Χαλκή, Άγιος Παντελεήμων. Η Παναγία από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας.

Εικ. 19. Νάξος, Πέρα Χαλκή, Άγιος Παντελεήμων. Ο Χριστός από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας.

γη προωμότερη επιγραφή, του τέλους του 11ου αιώνα, στο δεύτερο τοιχογραφικό στρώμα με την παράσταση της Δέησης στην αψίδα της Δροσιανής, μας πληροφορεί ότι ο ζωγράφος Γεώργιος συνεδύαζε και την ιδιότητα του χορηγού⁸¹. το ίδιο φαίνεται πως ισχύει και για τον Νικηφόρο που ζωγράφησε λίγο αργότερα, το 1309, το ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου «στ' Αφικλή», στην περιοχή της Απειράνθου⁸² (Εικ. 24).

81. Ν.Β. Δρανδάκης, *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου*, Αθήνα 1988, σ. 38-40, υποσημ. 82, πίν. XIV. Μ. Χατζηδάκης, *Εισαγωγικές σημειώσεις*, στο *Νάξος*, σ. 14. Ο ίδιος, *Παναγία η Δροσιανή*, Συμπληρωματικό σημείωμα, ό.π., σ. 27, εικ. 13. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, αριθ. 39, σ. 90, εικ. 69-70. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο*, σ. 138, εικ. 12, 14. Πρόκειται για το πρώτο και αρχαιότερο στρώμα από τα τρία αποτουχοισμένα με την παράσταση της Δέησης, που κάλυψαν τις αρχικές παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες της κόγχης της Δροσιανής. Σήμερα φυλάσσεται στον Πύργο Γλέζου της Χώρας Νάξου.

82. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 544, πίν. 683β, 684α, β. Ν. Μουτοπόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 28, αριθ. 68. Μ. Χατζηδάκης, *Εισαγωγικές σημειώσεις*, στο *Νάξος*, σ. 14. Kalopissi-Verti, *Painters in Late Byzantine Society*, σ. 144.

Εικ. 20. Νάξος, Αγιασός, Παναγία «στης Γιαλλούς». Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος από τη Δέηση στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας.

Εικ. 21. Νάξος, Αγιασός, Παναγία «στης Παλλούς», τυφλό αφίδωμα βόρειου τοίχου. Ο άγιος Δημήτριος.

Από τις σωζόμενες κτιτορικές επιγραφές διαπιστώνουμε επίσης ότι οι χορηγοί των τοιχογραφιών αυτών είναι κοσμικοί ή σπανιότερα κληρικοί, οι οποίοι μνημονεύονται πολλές φορές με τις οικογένειές τους. Στις επιγραφές αυτές, που σώζονται από το 13ο αιώνα σε περισσότερες από δέκα τοιχογραφημένες εκκλησίες⁸³, αναφέρεται ένας ιερέας (στην Παναγία Αρχατού), ένας αναγνώστης (στον Άγιο Νικόλαο στο Σαγκρί), ενώ οι υπόλοιποι είναι κοσμικοί. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, χαρακτηριστικότερες από τις οποίες είναι η Πανα-

83. Άγιος Γεώργιος Απειράνθου (βλ. υποσημ. 50), Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί (βλ. υποσημ. 51), Θεοτόκος του Δήμου Απειράνθου (βλ. υποσημ. 52), Παναγία στον Αρχατό (βλ. υποσημ. 53), Άγιος Γεώργιος στον Όσκελο (βλ. υποσημ. 54), Άγιος Γεώργιος Μαραθού (βλ. υποσημ. 55), Άγιος Γεώργιος Διστόμου (βλ. υποσημ. 56), Παναγία «στης Παλλούς» (βλ. υποσημ. 57), Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί (βλ. υποσημ. 58 και 73), Άγιος Γεώργιος Λαθρήνου (Παναγιωτίδη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου, σ. 144), Άγιος Παντελεήμων στο Τσικαλαριό (Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 39, εικ. 23-24), Παναγία Ραχιδιώτισ-

Εικ. 22. Νάξος, Αρχατός, Παναγία, νοτιοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο. Ο άγιος Γεώργιος.

γία «στης Παλλούς» και η Παναγία στον Αρχατό, οι αφιερωτές του τοιχογραφικού συνόλου είναι περισσότεροι. Όπως δηλώνουν και στις δύο περιπτώσεις οι πολυάριθμες αφιερωτικές επιγραφές, η εικονογράφηση της εκκλησίας οφείλεται σε συλλογική προσφορά των πιστών.

Από τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων ξεχωρίζει η καλλιτεχνική παραγωγή της Κέας με τρία τοιχογραφικά σύνολα⁸⁴. Στον αποσπασματικά σωζόμενο γραπτό

σα στα Μονοίτσια (ό.π., σ. 20), Άγιος Παντελεήμων στα Λακκομέρσινα Απειράνθου (ό.π., σ. 35).

84. Άγιος Παντελεήμωνας στο Νερό, βλ. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 9, 22, πίν. 2β. Τ. Αναστασίου, *Κέα, Ιστορική μνήμη, περιήγηση*, Ερμούπολη 1994, εικ. σ. 124, Άγιοι Απόστολοι Κάτω Μεράς: ό.π., εικ. σ. 28, 130, και Αγία Άννα κοντά στην Ιουλίδα, ό.π., εικ. σ. 94. Χρ. Στέφας, *Κέα, Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία*, Βουρκαριανή 1999, σ. 104-105 (Άγιοι Απόστολοι), 100-102 (Αγία Άννα), 98-99 (Άγιος Παντελεήμων) με έγχρωμες εικόνες χωρίς αρίθμηση.

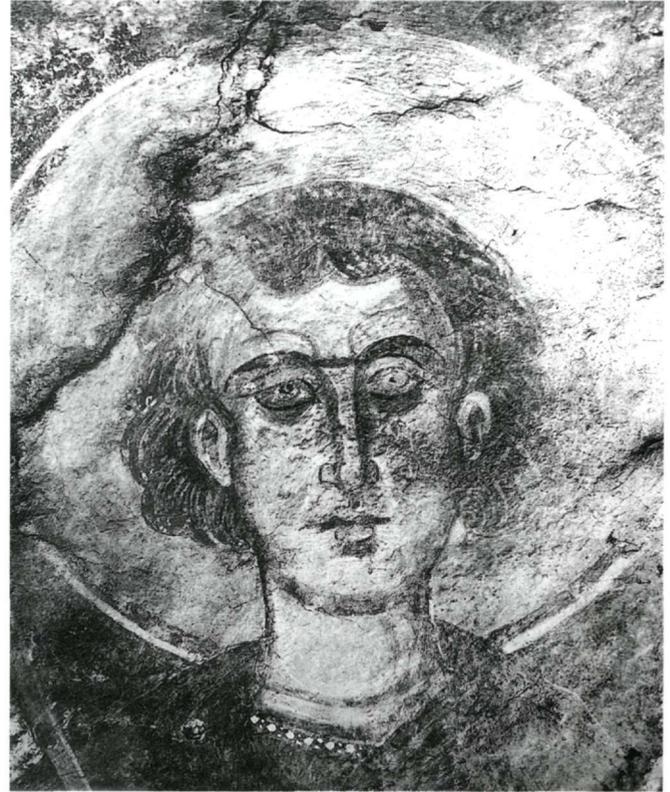

Εικ. 23. Νάξος, Όσκελος, Άγιος Γεώργιος, βόρεια πλευρά καμάρας ιερού. Ο απόστολος Πέτρος.

διάκοσμο της Αγίας Άννας κοντά στην Ιουλίδα⁸⁵ (Εικ. 25) και των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Μεριά⁸⁶ (Εικ. 26-27) είναι εμφανείς οι απηχίσεις της νεωτερικής τάσης για τη δήλωση του όγκου, που αποδίδονται όμως με διαφορετική αντίληψη στο κάθε μνημείο. Οι ζωηρές, εκφραστικές μορφές στην Αγία Άννα με τη γεωμετρικά αποδοσμένη πτυχολογία, όπως και οι ήρεμες μορφές στους Αγίους Αποστόλους, που διατηρούν ακόμη στοιχεία από την κομνηνία παραδόση, έχουν συγκριθεί με τις τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθή-

85. Αρ. Πανώτης, Άγίας Άννης Μονή έν Κέα, *ΘΗΕ* 2, Αθήνα 1963, σ. 842-843. Χ. Δημητρακόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1982-83, σ. 374-428, ιδιαιτ. 412-414, εικ. 171. S. Kalopissi-Verti, Zur Kirche der Hagia Anna auf der Insel Kea/Kykladen. Male-reifragmente aus der Zeit Michaels VIII. Palaiologos (?), *Festschrift für Marcell Restle* (τυπώνεται).

86. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις, σ. 262-263, πίν. 53, 54. Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 429-440, εικ. 183. Αχειμά-

Εικ. 24. Νάξος, Απείρανθος, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, βόρειος τοίχος βόρειου κλίτους. Στρατιωτικός άγιος.

να⁸⁷ και μπορούν να χρονολογηθούν στην έβδομη ή την όγδοη δεκαετία του 13ου αιώνα, εποχή που το νησί είχε ανακαταληφθεί από τον ιππότη Λικάριο για λογαριασμό του βυζαντινού αυτοκράτορα⁸⁸.

Στην Άνδρο, η μορφή ενός διακόνου που κοσμεί την κόγχη της πρόθεσης του Αγίου Γεωργίου στους Μένητες⁸⁹ (Εικ. 28) διασώθηκε από τον παλαιότερο ναό. Το πλάσμιμο του προσώπου με τους πράσινους προπλάσμιους και τη διάφανη ώχρα, πάνω στην οποία γράφονται με καστανό χρώμα τα χαρακτηριστικά και τα περι-

σου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, σ. 151, εικ. 26.

87. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα*, Αθήνα 1971, σ. 35, 88, υποσημ. 61.

88. Ι.Ν. Ψύλλα, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ήμάς*, Βουρκαριανή 1992², σ. 130-148.

89. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 492, πίν. 296β. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 53.

Εικ. 25. Κέα, Αγία Άννα, καμάρα ιερού. Η Ανάληψη.

Εικ. 26. Κέα, Άγιοι Απόστολοι, νοτιοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

γράμματα, θυμίζει αντίστοιχο τρόπο σε μορφές από τους Αγίους Αποστόλους της Κέας (Εικ. 27) και επιτρέπει μια χρονολόγηση του έργου λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα.

Η σύνδεση της καλλιτεχνικής παραγωγής της Κέας και της Άνδρου με την τέχνη της Αττικής, εκτός από τη γεωγραφική γειτνίαση, μπορεί να δικαιολογηθεί και από το γεγονός ότι τόσο η επισκοπή Κέας και Θερμίων όσο και η επισκοπή Άνδρου, και κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας, υπάγονταν στη μητρόπολη Αθηνών⁹⁰.

Στις τοιχογραφίες που σώζονται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση διατήρησης στα άλλα νησιά των Κυκλάδων η τέχνη είναι επαρχιακή, ποιοτικά κατώτερη και το υλικό ανομοιογενές, αν και φαίνεται να ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις τάσεις της ζωγραφικής που διαπιστώθηκαν στη Νάξο.

Στη γειτονική Πάρο οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες που κοσμούσαν την κόγχη του διακονικού και τη νοτιοανατολική γωνία του ιερού κοιμητηριακού, πιθανότατα, ναού στα Πρωτόρια της Νάουσας⁹¹ θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Ο ανώνυμος αφιερωτής με κόκκινο ένδυμα και ιδιότυπο κάλυμμα κεφαλής παριστάνεται δεόμενος προς τον αρχάγγελο της κόγχης (Εικ. 29).

Οι τοιχογραφίες του ταπεινού ναού του Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη στο Πίσω Λειβάδι⁹², αρκετά κατεστραμμένες από τα άλατα και τους λειχήνες, αποτελούν έκφραση μιας λαϊκότερης τάσης στη ζωγραφική του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα, με σχηματική απόδοση των μορφών, κάποια ξηρότητα στο σχέδιο και αγάπη στο κόσμημα.

Τοιχογραφίες από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα διασώζονται επίσης σε ναούς της Σερίφου⁹³, της Κύθνου⁹⁴,

90. J. Longnon, L'organisation de l'église d'Athènes par Innocent III, *Archives de l'Orient chrétien* I, *Mémorial Louis Petit*, Βουκουρέστι 1948, σ. 336-346. G. Fedalto, La chiesa latina di Atene e la sua provincia ecclesiastica, 1204-1456, *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 73-78. Βλ. επίσης R.-J. Loenertz, Marino Dandolo, Seigneur d'Andros et son conflit avec l'énéque Jean (1225-1238), *OCP* 25 (1959), σ. 165-181, ανατύπωση στο *Byzantina et Franco-Graeca* (Storia e Letteratura 118), Ρώμη 1970, σ. 399-418.

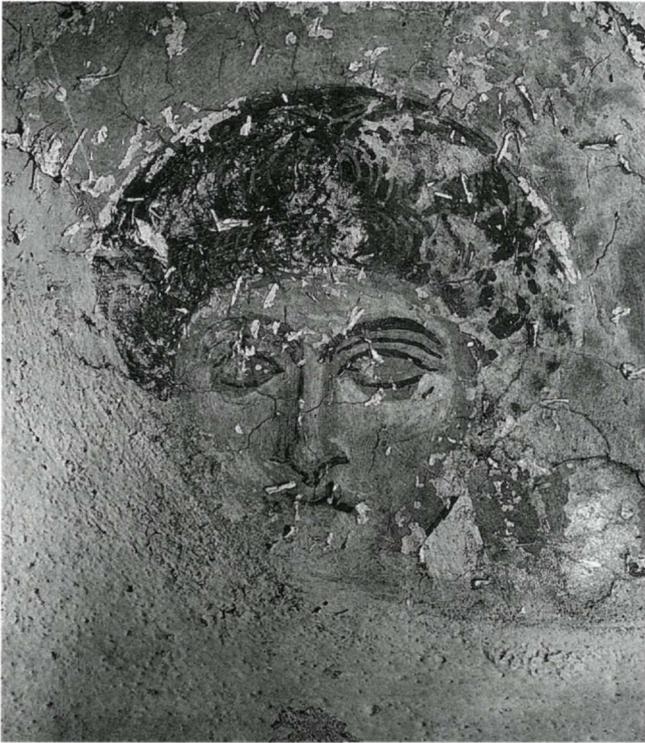
91. Γ. Δημητροκάλλης, 'Ο εις Πρωτόρια Πάρου βυζαντινός ναός, *ΕΕΚΜ* 8 (1970), σ. 287-304. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 396, πίν. 354β. Ν. Ζίας, Βυζαντινά και νεώτερα μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 449, πίν. 392α. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 224, εικ. 1-4. Ο ίδιος, Βυζαντινά και νεώτερα μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, σ. 483-484, πίν. 502α-γ.

K.N. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982, σ. 179, αριθ. 62, εικ. 356-357. Α. Μητσάνη, *Συλλογή έργων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης Νάουσας Πάρου*, Αθήνα 1999, σ. 8, εικ. στις σ. 1, 6-7.

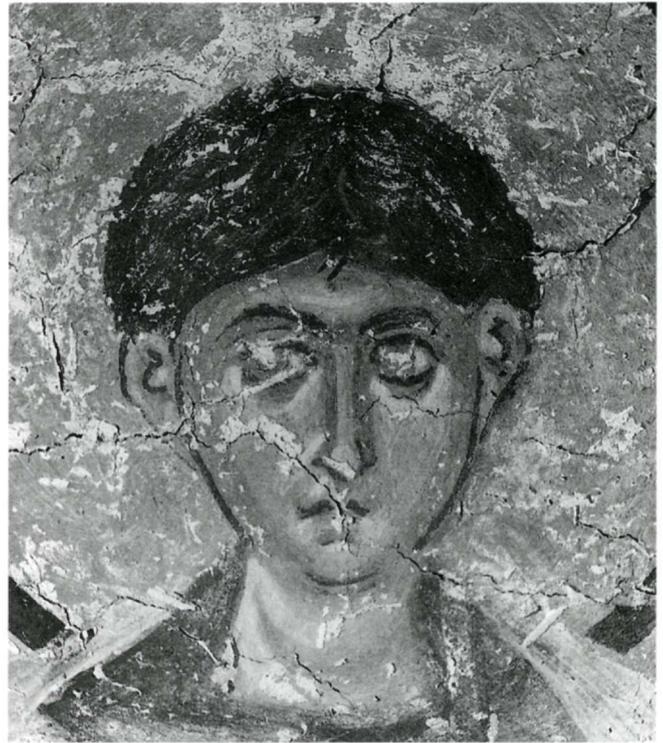
92. Α.Κ. Ορλάνδος, Οί μεταβυζαντινοί ναοί τής Πάρου, *ΑΒΜΕ* I (1964), σ. 26-60.

93. Ν.Β. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Κυκλάδων, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 403-404, πίν. 430-431α. Για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής στο νησί βλ. W. Haberstumpf, L'isola di Serifo e i suoi dinasti (1204-1537). Note storiche e prosopografiche, *Θησαυρίσματα* 24 (1994), σ. 11-20.

94. G. Gerola, Fermentia (Kythnos-Thermja), *ASAtene* 6-7 (1923-24), σ. 59. Αντ. Βαλληνδάς, *Κυθνιακά, ήτοι τής νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά τού βίου των συγχρόνων Κυθνίων*, έν Έρμουπόλει 1882, σ. 48.

Εικ. 27. Κέα, Άγιοι Απόστολοι, νότιος τοίχος. Άγιος.

Εικ. 28. Άνδρος, Μένητες, Άγιος Γεώργιος, κόγχη πρόθεσης. Διάκονος.

της Σαντορίνης⁹⁵ και της Σικίνου⁹⁶, ενώ στη Μύκονο⁹⁷ και την Αμοργό⁹⁸ διατηρούνται λίγα σπαράγματα. Στην Ανάφη⁹⁹, τη Φολέγανδρο¹⁰⁰ και την Ίο¹⁰¹ τα λίγα,

αλλά για το λόγο αυτό σημαντικά, δείγματα τοιχογραφιών μπορούν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα.

95. Αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του σπηλαιώδους ναού του Αγίου Γεωργίου στη Φοινικιά της Οίας, βλ. *Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 1 (1997), σ. 153. Για τον υπόσκαφο ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου «των Μυλωνάδων» στο Βούρβουλο, με τοιχογραφίες ίσως από το α΄ μισό του 13ου αιώνα, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Οί δίκωγχοι χριστιανικοί ναοί*, Αθήνα 1976, σ. 86-88, εικ. 119-122.

96. Ζ.Δ. Γαβαλάς, *Η νήσος Σίκινος*, εν Αθήναις 1931², σ. 50-51. Γ. Μαστορόπουλος, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Σίκινος-Φολέγανδρος, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 384. Α. Μητσάνη, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά (τυπώνεται).

97. Παναγία του Κουζή στις Πόρτες Μυκόνου (α΄ στρώμα τοιχογραφιών), βλ. Ζίας, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 224-227, εικ. 6-7. Ο ίδιος, Νήσοι Αιγαίου - Κυκλάδες, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 449, πίν. 391β. Για τις τοιχογραφίες της Αγίας Μαρίνας στη Ληνώ, βλ. ο ίδιος, Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, σ. 555, πίν. 521β. Για το ιστορικό πλαίσιο στο νησί βλ. R.-J. Loenertz, *Généalogie des Ghisi dynastes*

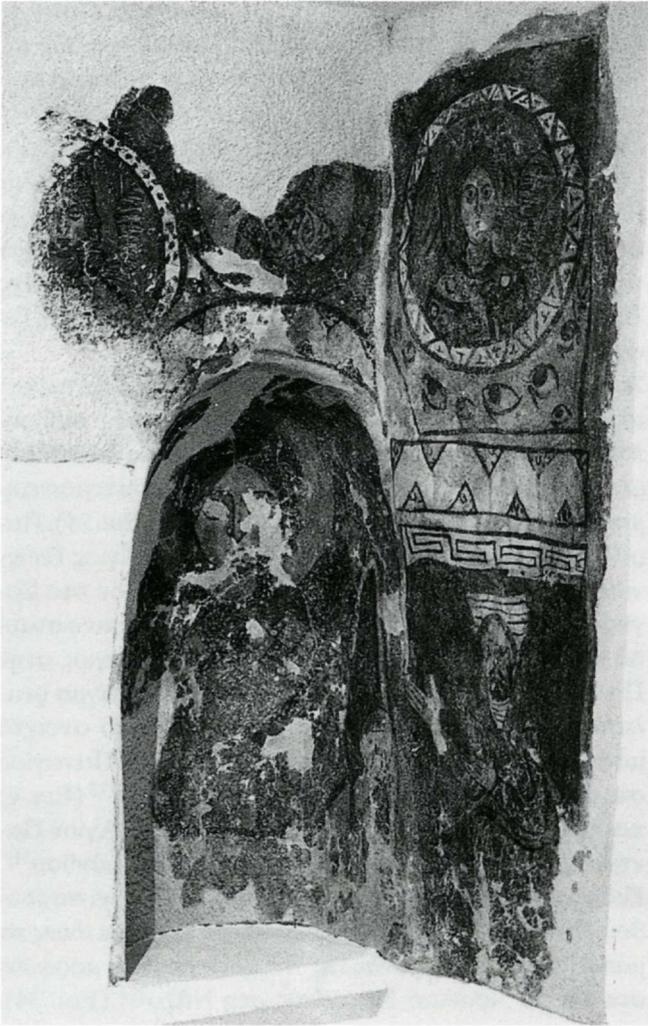
véniens dans l'Archipel, 1207-1390, *OCP* 28 (1962), σ. 121-172. Jacoby, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 238-252. Α. Major, Η Τήνος και η Μύκονος στη βενετική σφαίρα επιρροής, *Ιστορικά* 7, τχ. 12-13 (Ιούν.-Δεκ. 1990), σ. 29-42.

98. Άγιος Νικόλαος στο Καμάρι, βλ. Ν. Ζίας, Νήσοι Αιγαίου - Κυκλάδες, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 448-449, πίν. 389, 390α. Ο ναός διασώζει μεγαλύτερης έκτασης τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στο βόρειο κλίτος.

99. Άγιος Αντώνιος, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Αί τοιχογραφίαί τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Ἀνάφης, *ΔΧΑΕ Β'* (1960-1961), σ. 183-194, πίν. 62-65. Μ. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style, Actes du XIVe Congrès International des études byzantines (Bucarest, 6-12 septembre 1971)*, I, Βουκουρέστι 1974, σ. 163.

100. Άγιος Ιωάννης Προδρόμος στην Άνω Μερά, βλ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 488-489, πίν. 288β.

101. Άγιος Γεώργιος ή Άγιος Ελευθέριος στο Κάστρο (χάραγμα του έτους 1468), βλ. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 534-535, πίν. 670. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 488.

Εικ. 29. Πάρος, Νάουσα, Πρωτόρια. Νοτιοανατολική γωνία ιερού (αποτοιχισμένες τοιχογραφίες).

Στο ναό της Παναγίας στη Σέριφο¹⁰² το αρχικό στρώμα τοιχογραφιών διακρίνεται αποσπασματικά κάτω από άλλο, νεότερο και εν μέρει επιζωγραφισμένο στην πρόθεση και στο βόρειο τοίχο του ναού (Εικ. 30), προσφέροντας, ωστόσο, ένα ακόμη δείγμα επαρχιακής ζωγρα-

φικής με μορφές μνημειακές, αλλά επίπεδες, όπου όμως δηλώνεται συγχρόνως το εύρος των σωμάτων. Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 1300.

Στην Κύθνο, στο ερειπωμένο βυζαντινό κάστρο του Κεφάλου, σώζονται τουλάχιστον δύο εκκλησίες, από τις οποίες η Αγία Τριάδα¹⁰³ διασώζει αποσπασματικά στρώμα τοιχογραφιών, που φαίνεται πως μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου αιώνα.

Τέλος, στη Σίκινο, το σχετικά μικρό αυτό νησί των Κυκλάδων, σώζονται έξι τοιχογραφημένοι ναοί που μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου και στο 14ο αιώνα¹⁰⁴. Στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα φαίνεται ότι διακοσμήθηκε ο ναός του Χριστού ή της Μεταμόρφωσης στη Χώρα (Εικ. 31-32). Οι τοιχογραφίες ακολουθούν ένα επαρχιακό, συντηρητικό ρεύμα, με ιδιαίτερη έμφαση στην απλοποιημένη γραμμικότητα, αλλά παράλληλα και στην απόδοση του εύρους στις μορφές της κάτω ζώνης. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στις Ράχες Κατέργου (Εικ. 33) εκφράζουν μια λαϊκότερη αντίληψη της ίδιας καλλιτεχνικής τάσης, όπου είναι εμφανής πλέον η προσπάθεια για την απόδοση του όγκου, και χρονολογούνται σύμφωνα με επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο στο 1299/1300¹⁰⁵.

Οι τοιχογραφίες στα μικρά αυτά νησιά των Κυκλάδων, έργα επαρχιακά, όπου κυριαρχεί η γραμμικότητα και η απλοποιημένη απόδοση, με σπάνιες απηχίσεις των νεωτερικών τάσεων της εποχής, πρέπει να έγιναν από μεμονωμένους ντόπιους ζωγράφους με περιορισμένες καλλιτεχνικές δυνατότητες. Η έλλειψη κτιτορικών επιγραφών μας οδηγεί, κατ' αναλογία προς τις μαρτυρίες εκκλησιών της Νάξου, να υποθέσουμε ότι και εδώ οι κτίτορες είναι ιερείς ή απλοί άνθρωποι. Μια μεταγενέστερη επιγραφή από τα μέσα του 14ου αιώνα (1351/2) στη Σίκινο μας πληροφορεί, πράγματι, ότι ο χορηγός του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Επισκοπή ήταν ο ιερέας Γεώργιος¹⁰⁶.

Στο σύνολο των τοιχογραφημένων έργων του 13ου αιώνα που εξετάστηκαν και παρά το γεγονός ότι πρόκειται για την καλλιτεχνική παραγωγή ενός χώρου που αυτή την εποχή βρισκόταν κάτω από ενετική επικυριαρχία,

102. Βλ. υποσημ. 93.

103. Βλ. υποσημ. 94.

104. Βλ. υποσημ. 96.

105. Από την κτυπημένη και αβεστωμένη επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού καθαρίστηκε στον τελευταίο στίχο η χρο-

νολογία: ΕΤ(ΟΥΣ) ΣΩΗ' (6808-5509/5508 = 1299/1300), βλ. Α. Μητσάνη, 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Σίκινοσ, ΑΔ 50 (1995), Χρονικά (τυπώνεται).

106. Μαστοροπούλοσ, Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές, σ. 129, εικ. 5.

Εικ. 30. Στέφανος, Παναγία, βόρειος τοίχος πρόθεσης. Ο άγιος Ξένος.

δεν έχουν παρατηρηθεί εμφανείς δυτικές τεχνοτροπικές επιδράσεις. Με δυσκολία ανιχνεύονται επίσης κάποιες εικονογραφικές λεπτομέρειες δυτικής προέλευσης¹⁰⁷, που και αυτές όμως μπορεί να αμφισβητηθούν. Για παράδειγμα, το κόκκινο βάθος¹⁰⁸ που συνδυάζεται συχνά με στενή κυανή ζώνη στο έδαφος και χρησιμο-

ποιείται αποκλειστικά στην ασπίδα για την παράσταση της Δέησης, του Παντοκράτορα ή, ακόμη, της Παναγίας με τον Χριστό σε μια σειρά μνημείων από το τελευταίο τέταρτο του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα στη Νάξο, σύμφωνα με την παλαιότερη βιβλιογραφία εθεωρείτο στοιχείο δυτικής επίδρασης. Το κόκκινο βάθος απαντά, ωστόσο, σε παραστάσεις του Παντοκράτορα σε πολύ προωμότερα μνημεία στο ίδιο νησί, όπως στον τρούλο της Δροσιανής, του 7ου αιώνα, στον τρούλο της Πρωτόθρονης (β' στρώμα) ή στον τρούλο του Αγίου Γεωργίου Διασορίτη, του 11ου αιώνα¹⁰⁹.

Σε δυτική επίδραση αποδόθηκαν επίσης ορισμένες ρεαλιστικές εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως ο σιδηρόπλεκτος θώρακας και η τριγωνική ασπίδα, διακοσμημένη με λευκό σταυρό σε κόκκινο βάθος, του αγίου Δημητρίου στην Παναγία «στης Παλλούς»¹¹⁰ (Εικ. 21). Παρόμοιο σιδηρόπλεκτο θώρακα φορεί και ο άγιος Γεώργιος Διασορίτης στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί¹¹¹. Στρογγυλή ασπίδα, κοσμημένη με κόκκινο σταυρό σε λευκό βάθος, κρατεί και ο άγιος Γεώργιος στην Παναγία Αρχατού (Εικ. 6). Άλλο ένα παράδειγμα ρεαλιστικών λεπτομερειών προσφέρει επίσης το ανοιχτό μαφόριο με τη διακοσμημένη παρυφή της Παναγίας στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Απειράνθο¹¹² (Εικ. 7) και η μαντήλα αδιάγνωστης αγίας στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα, επίσης στην περιοχή της Απειράνθου¹¹³. Πιθανώς σε δυτική επίδραση θα μπορούσαν να αποδοθούν τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και ιδίως τα μάτια αλλά και η γωνιώδης πτυχολογία των μορφών, στον Άγιο Νικόλαο Κομμακής στη Νάξο¹¹⁴ (Εικ. 34).

107. Γενικότερα για τα στοιχεία που θεωρούνται δυτικές επιρροές στη βυζαντινή ζωγραφική, βλ. T. Velmans, Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée, *CahArch* 18 (1968), σ. 191-225. M. Vassilakis-Mavarakakis, Western Influences on the Fourteenth Century Art of Crete, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress (Wien, 4.-9. Oktober 1981)*, *Akten* II/2, *JÖB* 32/5 (1982), σ. 301-311. D. Mouriki, The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus, *Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Βιέννη 1984, σ. 171-213, σποραδικά. Δ. Πάλλας, Ευρώπη και Βυζάντιο, στο *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985)*, Αθήνα 1987, σ. 39-61. Ν.Β. Δρανδάκης, Δυτικές επιδράσεις στις μανιάτικες τοιχογραφίες του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

108. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

109. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

110. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

111. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

112. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

113. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

114. Α. Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του 13ου αιώνα, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 21-22.

Monagri, Cyprus, and its Wallpaintings, *DOP* 28 (1974), σ. 321-322. D. Mouriki, Thirteenth Century Icon Painting in Cyprus, *The Griffon* 1-2 (Αθήνα 1985-86), σ. 25-26.

109. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, σ. 149, εικ. 88, 92. Ν. Ζίας, Πρωτόθρονη στο Χαλκί, στο *Νάξος*, Αθήνα 1989, εικ. 11-13. Ν.Β. Δρανδάκης, Παναγία η Δροσιανή, στο *Νάξος*, εικ. 4.

110. Ν.Β. Δρανδάκης, Παναγία «στης Παλλούς», στο *Νάξος*, εικ. 6.

111. Ν. Ζίας, Άγιος Νικόλαος στο Σαγκρί, στο *Νάξος*, εικ. 4-5. G. Dimitrocallis, ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 9.

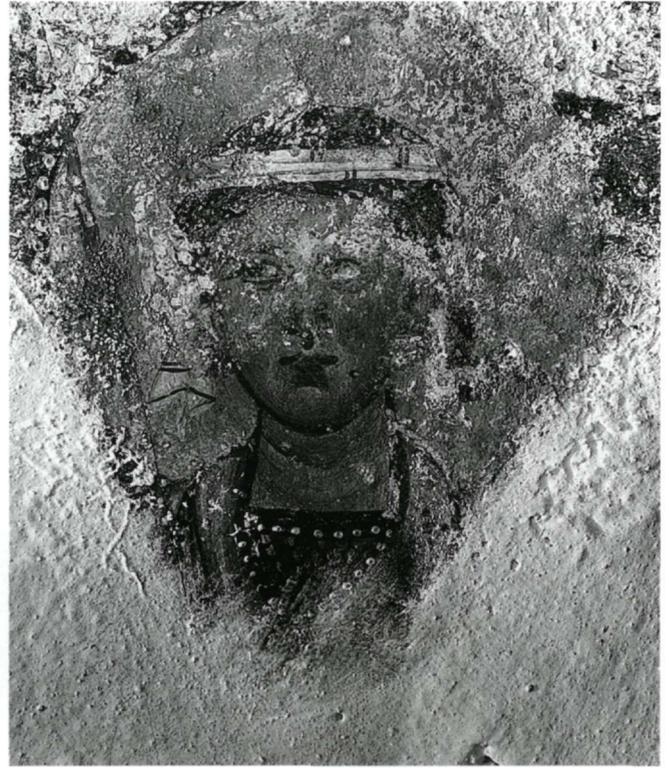
112. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 21), εικ. 688β. Μ. Παναγιωτίδη, Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας, ό.π. (υποσημ. 27), εικ. 30.

113. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 37.

114. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, σ. 151, εικ. 25. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι, σ. 43-47, εικ. 26-34. Πρβλ. Velmans, ό.π. (υποσημ. 107), σ. 215, εικ. 27 (Bourges, περίπου 1225).

Εικ. 31. Σίκινος, Χριστός ή Μεταμόρφωση, βόρειος τοίχος Αγία.

Εικ. 32. Σίκινος, Χριστός ή Μεταμόρφωση, βόρειος τοίχος Αγίος.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν και ορισμένα τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως είναι τα απλά εμπιέστα κοσμήματα στο φωτοστέφανο της Παναγίας στην αφίδα του ομώνυμου ναού στον Αρχατό (1285), στο φωτοστέφανο του Χριστού στην αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το βόρειο ναό του Λαθρήνου (Άγιος Νικόλαος) (β' μισό 13ου αι.), στους φωτοστεφάνους της Παναγίας και του Χριστού στο ναό της Παναγίας στο Μαραθό (αρχές 14ου αι.)¹¹⁵.

Είναι κοινή η διαπίστωση, ωστόσο, ότι τα στοιχεία αυτά, που αποδίδονται σε δυτικές επιδράσεις, είναι λίγα και περιορίζονται κυρίως σε απεικονίσεις χαρακτηριστικών ρεαλιστικών λεπτομερειών. Το φαινόμενο της

διακριτικής παρουσίας δυτικών επιδράσεων στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου έχει ερμηνευθεί ως εκδήλωση ακραίου συντηρητισμού και ως έκφραση μιας αφυπνισμένης ορθόδοξης συνείδησης¹¹⁶. Εκτός αυτού όμως, το γεγονός ότι δεν σώζεται κανένα δείγμα δυτικής μνημειακής ζωγραφικής από τα πρώτα χρόνια της ενετικής επικυριαρχίας στις Κυκλάδες και ότι η αρχιτεκτονική της ίδιας περιόδου στην περιοχή αυτή δεν παρουσιάζει ευδιάκριτα δυτικά μορφολογικά χαρακτηριστικά οδηγεί στην υπόθεση ότι και οι Βενετοί για την κάλυψη των αναγκών τους, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, χρησιμοποίησαν ντόπιους καλλιτέχνες¹¹⁷ ή τεχνίτες. Τα ελάχιστα γνωστά

115. Στρατή, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 60, εικ. 1. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, σ. 107. Ανάλογη διακόσμηση στο φωτοστέφανο του αγίου Νικολάου στο ναό του Αγίου Πέτρου στη Μεγάλη Καστάνια της Μέσα Μάνης, βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σε εικόνες και τοιχογραφίες της Κύπρου και του ελλαδικού χώρου, *Πρακτικά Β' Διεθνούς*

Κυπρολογικού Συνεδρίου, Β: Μεσαιωνικών Τμήμα, Λευκωσία 1986, σ. 555-560, εικ. 6.

116. Μ. Χατζηδάκης, *Εισαγωγικές σημειώσεις*, στο *Νάξος*, σ. 16.

117. Ανάλογη γραπτή μαρτυρία προσφέρει μια επιγραφή του 1311 στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Ακραιφνιο, τη μεσαιωνική Καρδίτσα Βοιωτίας, σύμφωνα με την οποία ο φράγκος βαβαλάρης

Εικ. 33. Σίφνος, Άγιος Νικόλαος, καμάρα ιερού. Η Ανάληψη (λεπτομέρεια).

δείγματα μνημειακής ζωγραφικής που διακόσμησαν εκκλησίες των Λατίνων σε άλλες περιοχές, όπως οι τοιχογραφίες του διαβατικού στην πύλη της Ακροναπλίας¹¹⁸, σήμερα εξίτηλες, και τμήμα αποτοιχισμένης τοιχογραφίας από το ναό του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο της Κρήτης¹¹⁹, σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο της ίδιας πόλης, επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση με τον καλύτερο τρόπο. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι οι Βενετοί που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις των μεγαλύτερων νησιών αποτελούσαν μόλις το 10% περίπου του πληθυσμού. Οι τοιχογραφημένες εκκλησίες των ορθο-

δόξων, οι οποίες σώζονται στην ύπαιθρο, ήταν επόμενο να μην παρουσιάζουν άμεσες και εμφανείς επιρροές από την τέχνη των κατακτητών τους.

Η σύντομη και σε ορισμένες περιπτώσεις επιλεκτική επισκόπηση των τοιχογραφημένων ναών των Κυκλάδων κατά τον ταραγμένο 13ο αιώνα σκιαγραφεί σε γενικές γραμμές την καλλιτεχνική παραγωγή των νησιών του Αρχιπελάγους. Όσον αφορά την κατανομή των τοιχογραφημένων μνημείων, φαίνεται ότι η διαπιστωμένη δυσαναλογία από τόπο σε τόπο και η ποσοτική

«μησέρ Αντόνη τε Φλάμα» χρησιμοποίησε για την εικονογράφηση της παραπάνω εκκλησίας τους Έλληνες ανταδέλφους ζωγράφους ιερομόναχους Γερμανό και Νικόδημο, βλ. W. Miller, *The Frankish Inscription at Karditza*, *JHS* 29 (1909), σ. 198-201 και *Essays in the Latin Orient*, Cambridge 1921, σ. 132-134. Ο ίδιος, «Η φραγκική επιγραφή τῆς ἐν Βοιωτίᾳ Καρδίτσης», *NE* 20 (1926), σ. 377-380. Kalopissi-Verti, *Painters in Late Byzantine Society*, σ. 149, υποσημ. 59,

60, 77. X. Κοιλάκου, 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 116, πίν. 64β.

118. W. Schaefer, *Neue Untersuchungen über die Baugeschichte Nauplias im Mittelalter*, *JdI* 76 (1961), σ. 195-214, πίν. 9-12. Δ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 107), σ. 32, 60, εικ. 3, 5α-β, 23.

119. Στ. Αλεξίου, *Οδηγός Ιστορικού Μουσείου Κρήτης*, Ηράκλειον 1953, σ. 33.

Εικ. 34. Νάξος, Κωμιακή, Άγιος Νικόλαος. Η Δέηση στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

διαφορά της καλλιτεχνικής παραγωγής από το πρώτο στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα είναι δυνατόν να ερμηνευθούν από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες της εποχής και από τη γενικότερη δημογραφική και οικονομική κατάσταση των νησιών. Ωστόσο, ανάλογο φαινόμενο αύξησης της θρησκευτικής καλλιτεχνικής παραγωγής παρατηρείται κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού και νησιωτικού, λα-

τινοκρατούμενου ή όχι, χώρου, όπως η Εύβοια¹²⁰, η Μάνη¹²¹, τα Κύθηρα¹²², η Κρήτη¹²³, τα Δωδεκάνησα¹²⁴, όπου οι ιδιαίτερες τοπικές ιστορικές συνθήκες παραλλάσσουν. Όσον αφορά την τέχνη, διαπιστώθηκε ότι η ανισότητα στην ποιότητα και η ποικιλία των τεχνοτροπιών είναι από τα κύρια χαρακτηριστικά του κοινού επαρχιακού τεχνοτροπικού ρεύματος που παρατηρείται στο σύνολο των τοιχογραφημένων ναών του Αρχιεπελάγους. Η

120. M. Emmanuel, La peinture byzantine de l'île d'Eubée en Grèce au XIIIe et XIVe siècle, *CorsiRav* 38 (1991), σ. 185-196 (όπου συγκεντρωμένη η προηγούμενη βιβλιογραφία).

121. Ν.Β. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη, *The 17th International Byzantine Congress (Washington D.C., August 3-8, 1986) Main Papers*, Dumbarton Oaks / Georgetown University, Νέα Υόρκη 1986, σ. 683-722, πίν. 1-20. Ο ίδιος, Σχεδιάσμα του καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών της Λακωνίας, *ΛακΣπουδ* 13 (1996), σ. 176-236.

122. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος, Κύθηρα*, Αθήνα 1997, σ. 41.

123. Μ. Μπορμπουδάκης, Η βυζαντινή τέχνη ως την πρόωμη βενετοκρατία, στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός* (επιμ. Ν. Παναγιωτάκης), Β', Ηράκλειο 1988, σ. 30-74.

124. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), σ.113-215. Αγγ. Κατοιώτη, Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, σ. 267-300, πίν. 83-120.

επαρχιακή αυτή τάση, η οποία παραμένει συντηρητική, τόσο στην εικονογραφία όσο και στην τεχνοτροπία, με λίγες εξαιρέσεις μνημείων όπου διακρίνεται ο απόηχος των νεωτερικών τεχνοτροπικών ρευμάτων, μπορεί να γίνει κατανοητή στα πλαίσια της απομόνωσης των βε-

νετοκρατούμενων Κυκλάδων από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα και παρατηρείται σχεδόν σε όλες στις περιοχές που τελούσαν υπό λατινική επικυριαρχία.

Αθήνα, Φεβρουάριος 1999

Angeliki Mitsani

MONUMENTAL PAINTING IN THE CYCLADES DURING THE 13th CENTURY

During the period in question, the Cycladic islands were subject to the sovereignty of Venice. Venetian merchants, who had penetrated the Aegean some time before, acquired possessions there after the sack of Constantinople in 1204. Protagonist in these ventures was Marco Sanudo, who captured most of the islands in the Cyclades and founded the Duchy of the Archipelago, with Naxos as its seat, while other Venetian nobles occupied the rest.

The artistic output of the Cyclades during the 13th century is interesting and two observations can be made concerning the distribution of the wall-painted churches in space and time. The number of churches with wall-paintings on Naxos in this period is impressive, particularly in comparison with the very few churches in the other islands. Impressive too is the increase in the wall-painting ensembles during the second half of the 13th century, both in Naxos itself and in the other islands where decorated churches appear for the first time. It is characteristic that of the 180 or so layers of wall-painting preserved in Naxos, over half are attributed to the 13th century. Of these, eight are dated by inscriptions to the second half of the century (St George at Apeiranthos 1253/4, St Nicholas at Sangri 1269/70, Theotokos "tou Demou" at Apeiranthos 1280/81, Panaghia at Archatos 1285, St George at Oskelos 1285/6, St George at Maratho 1285/6, St

George at Distomo, Filoti 1286/7, Panaghia "stes Yallous" at Ayassos 1288/89), while another five are dated to the first fifteen years of the 14th century. In the rest of the Cyclades, one wall-painted churches has survived on Andros, Seriphos, Santorini, Kythnos, or at the most two to three wall-painting ensembles on Kea, Paros and Sikinos, virtually all in fragmentary condition.

A striking feature of these wall-paintings is the variety of styles, as well as the frequent imparity in quality, which facilitates the distinguishing of local workshops or even painters in different churches. The extant foundation inscriptions also inform us that the dedicators of these wall-painting ensembles are all Greeks, laymen and clerics, who are very often commemorated with their families.

In general, 13th-century painting in the Cyclades is provincial and conservative in character, distinguished mainly by the simplified, schematic and primarily linear rendering of the figures. However, now and again works that somehow follow the innovative artistic currents of the age are ascertained. This provincial trend, which undergoes its own internal evolution, adhering to tradition with few exceptions, may be interpreted in the framework of the more general isolation of the islands under Latin rule from the major artistic centres of the period.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ευχαριστώ θερμά για την προμήθεια φωτογραφικού υλικού τους υπευθύνους των φωτογραφικών αρχείων του Βυζαντινού Μουσείου, κ. Φ. Καλαφάτη, από όπου προέρχονται οι φωτογραφίες των Εικ. 1, 6, 21, 22, 31 και 34 (Αρχείο ΒΙΕ), και του Μουσείου

Μπενάκη κ. Φ. Κωνσταντίνου για τις φωτογραφίες των Εικ. 4, 7 και 12. Η φωτογραφία της Εικ. 24 μου παραχωρήθηκε από την κ. Μ. Παναγιωτίδη.